

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

UMJETNIČKA TOPOGRAFIJA BARBATA NA RABU

Ivor Kranjec

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof.

ZAGREB, 2017.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

UMJETNIČKA TOPOGRAFIJA BARBATA NA RABU

Historical Landscape of the Barbat Area on the Island of Rab, Croatia

Ivor Kranjec

SAŽETAK

Rad donosi pregled razvoja povijesnog krajolika središnjeg dijela otoka Raba (područja Mundanija, Barbata i Banjola) od perioda antike do razdoblja kasne romanike. Promjene u povijesnom pejzažu otoka uvjetovane su nizom čimbenika koje rad predstavlja: geografskim karakteristikama terena, lokalnim životnim praksama, odnosom urbanog središta Raba s ruralnom okolinom te društvenim, političkim i umjetničkim kretanjima na području otoka Raba i šireg geopolitičkog područja (od Kvarnera do cijelog Jadrana, pa i šire). Na temelju rezultata dobivenih rekognosciranjem terena, analizom spomenika, proučavanjem literature i povijesnih izvora, cilj je rada predstaviti korpus spomenika navedenog područja, dati uvid u njihovo funkcioniranje u povijesnom pejzažu otoka Raba te pružiti neka razmatranja o okolnostima uslijed kojih su nastali i živjeli. Rad nastoji objediniti dva pristupa: ilustrirati lokalni kontekst istražene spomeničke baštine, odnosno njenu ulogu za rapsku povijest, kulturu i društvo, kao i značaj u okviru širih europskih kretanja. Trend intenzivne gradnje koji ugrožava preostalu spomeničku baštinu potencira nužnost njene revalorizacije u suvremenom društvu kako njeno postojanje ne bi bilo zauvijek izbrisano iz povijesnog otočnog krajolika, ali i naše svijesti.

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži 89 stranica, 65 reprodukcija, 9 kartografskih prikaza. Izvornik je na hrvatskom jeziku. Ključne riječi: Banjol, Barbat, srednjovjekovna umjetnost, otok Rab, umjetnička topografija. Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Ocjenjivači: dr. sc. Predrag Marković, izv. prof.; dr. sc. Ivana Tomas, v. asist.; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Datum prijave rada: 1. srpnja 2015.

Datum obrane rada: 24. srpnja 2017.

Ocjena: izvrstan (5)

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Ivor Kranjec, diplomant na Istraživačkom smjeru - modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Umjetnička topografija Barbata na Rabu* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio mog istraživanja nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 22. srpnja 2017.

Vlastoručni potpis

SADRŽAJ

I. Predgovor	1
1. Uvodna razmatranja	3
1.1. Ciljevi i metode. Prostorni i vremenski okvir istraživanja	3
1.2. Korištena literatura; struktura rada	5
1.3. Geografske značajke otoka Raba	9
2. Rimska Arba	11
2.1. Predrimski horizont	11
2.2. Rim. Uspostava municipija	13
2.3. Inventarizacija antičkog sloja	14
3. Razdoblje kasne antike	22
3.1. Definiranje razdoblja. Čimbenici promjene na prijelazu u kasnu antiku	22
3.2. Utjecaj promjena na antičko nasljeđe	23
3.3. Nova kasnoantička gradnja	25
3.3.1. Prikaz kasnoantičke arhitekture	26
4. Crtica o Rabu u ranom srednjem vijeku	34
5. Rana romanika	36
5.1. Kontekst pojave rane romanike na otoku	36
5.2. Razmatranja o ranoromaničkoj arhitekturi Barbata	38
6. Horizont zrele i kasne romanike	40
6.1. Okolnosti vremena 12.-14. stoljeća	41
6.2. Inventarizacija romaničke sakralne arhitekture	41
7. Zaključna razmatranja	48
8.1. Popis karata	51
8.2. Table s kartama	52
8.3. Popis ilustracija	59
8.4. Table s ilustracijama	62
9. Bibliografija	81
10. Summary	89

I. Predgovor

Već letimičan pogled na vizuru grada Raba, višemilenijsko (i jedino) urbano središte istoimenog otoka, otkriva njegovu kompleksnu i dugu povijest. Dojmljiv prizor četiriju vertikalna zvonika koje izrastaju iz gustog bijelog tkiva grada, strateški pozicioniranog na isturenom poluotoku, svakako možemo svrstati među najupečatljivije detalje povijesnih gradskih središta na istočnom Jadranu. Ne čudi stoga što je upravo taj prepoznatljiv motiv često korišten kao jedan od simbola lokalne identifikacije stanovništva s vlastitom povijesnom okolinom.¹ Kontinuirana ljudska prisutnost na poluotoku ostavila je bogate arheološke slojeve na kojima počivaju današnje ulice, kuće, palače, crkve, samostani te ostale građevine. Činjenica da grad Rab živi neprekinuto dvije tisuće godina (vjerojatno i više, no o funkcioniranju predrimskog liburnskog naselja zasad nemamo saznanja) nudi istraživačima mogućnost proučavanja razvoja i mijena urbanog načina života na gornjem Jadranu od njegovih samih početaka do danas. Suprotno kulturnoj vrijednosti Raba, toj povijesnoj urbanoj cjelini izrazito dugog vijeka trajanja i središtu života otoka, stručna literatura (o kojoj će više govora biti u sljedećim poglavljima) redom navodi kako je glavni problem u bavljenju predrimskom, rimskom i srednjovjekovnom kulturnom baštinom grada i otoka Raba upravo nedostatan broj izvedenih sustavnih istraživanja. Bez konkretno provedenih znanstvenih, prvenstveno arheoloških istraživanja, eventualne analize urbanog razvoja grada svode se tek na teoretiziranje i slobodne interpretacije. Naravno, takav pristup ne može garantirati pouzdane rezultate.

Iako ovaj rad nema namjeru ulaziti u problematiku urbanog razvoja grada Raba,² smatram kako je kratak uvod bio potreban kako bi se naznačio nesrazmjer povijesnog i kulturnog značaja takve urbane cjeline i njenog trenutnog stanja istraženosti. U našem se razmatranju pritom ne smije izostaviti ni civilizacijski element koji je svakom povijesnom gradu, pa i Rabu, omogućavao urbani karakter: njegovo zaleđe, ruralna okolina koja također skriva brojne ostatke dugovječnog ljudskog djelovanja.³ No ako nam je grad, središte kojemu okolina tijekom

¹ Naveo bih primjer predavanja M. Domijana o povijesnom razvoju Raba održanog u lipnju 2014. u sklopu međunarodne ljetne škole *Integrated Systems of Sources, Technologies and Methods - Remote Sensing of Historical Landscape* na Rabu, prigodno naslovljenog *Rab, grad mitskih zvonika*.

² Urbanim razvojem Raba bavili su se brojni stručnjaci. Primjer hipoteze o urbanom razvoju grada Raba donosi N. Budak na temelju neobjavljenog magistarskog rada Vide Opalin - Ivančević. Usp. Budak 1987: 195 i 2006: 123.

³ Pojmovi urbano - ruralno te njihov međusobni (povijesni) odnos omogućuju izrazito širok raspon interpretacije (kao jedan od primjera rasprave usp. Suić 2003: 315 i dalje). S obzirom da tematika zahtijeva specifičan multidisciplinarni pristup i opsežnu obradu kojoj ovdje nije mjesto, radi preglednosti ovog rada pojam povijesnog urbanog područja odnosit će se prvenstveno na područje unutar perimetra rapskih gradskih zidina, a

povijesti gravitira, danas većinski nepoznat, teško da možemo očekivati pozitivniju sliku stanja istraženosti ruralnih krajeva, bez obzira što u ovom slučaju to podrazumijeva tek 90-ak kilometara kvadratnih otočne površine. Nadalje, još je jedan suvremeni čimbenik u proučavanju krajeva izvan povijesne gradske jezgre bitno istaknuti. Ruralni pejzaž otoka tijekom povijesti sporo se mijenjao, pogotovo na zatvorenijem otoku poput Raba.⁴ Tome je doprinijela i ekonomska degradacija s kojom se Rab susreće od 15., odnosno 16. stoljeća, a traje i u 20. stoljeću.⁵ Opasnost po spomenike graditeljske baštine u takvom su okruženju predstavljala prvenstveno nedostatna ulaganja u njihovo održavanje te slobodan odnos lokalnog stanovništva spram korištenja građevinskih resursa, čak i u slučaju sakralne gradnje.⁶ Ipak, i s tim opasnostima u vidu povijesni je krajolik opstao stoljećima, a spomenici (većinom crkve ili ostaci antičkih i kasnoantičkih vila) preživjeli bi, makar u arheološkim slojevima. Od druge polovice 20. stoljeća situacija se drastično mijenja. Negdašnje poljoprivredne površine s rijetkom stambenom gradnjom uslijed procesa deagrarizacije sve više ustupaju svoje mjesto nadirućoj privatnoj stambenoj gradnji. Prilikom njihove izgradnje malo se pažnje pridaje pejzažu otoka, kao i povijesnim prostornim elementima: ostacima spomeničke baštine, starim putevima i cestama, vizualnoj komunikaciji u pejzažu. Nažalost, povijesni ruralni krajolik otoka, koji je s gradom Rabom u međuovisnom odnosu preživio tisuće godina, na ovaj način u svega pedesetak godina nepovratno nestaje, sa sve manje mogućnosti istraživanja, zaštite i rekonstrukcije (Sl. 1-2). Takva praksa nažalost nije izolirani slučaj, već je sveprisutna diljem istočnojadranske obale. Učinkovit način očuvanja spomeničke baštine ruralnih krajolika jest pravovremena inventarizacija spomeničke baštine te prezentacija u znanstvenim, ali i javnim krugovima. U slučaju već transformirane prostorne situacije, poput određenih dijelova otoka Raba, valja uložiti dodatne napore kako bi se zatečena situacija s obzirom na mogućnosti što kvalitetnije istražila, dokumentirala te pravovremeno zaštitila od daljnje degradacije. Osobno iskustvo rada na rapskim lokalitetima gdje sam imao priliku uvidjeti nužnost djelovanja motiviralo me da pristupim izradi ovog rada.

ruralno na šire geografski heterogeno područje otoka. Pojednostavljenoj interpretaciji pomaže činjenica što otok Rab, za razliku od nekih drugih područja (npr. otoka Krka), ima samo jedno jasno definirano urbano središte.

⁴ Nedved 1990: 39.

⁵ Domijan 2007: 28; Mlacović 2008: 200; Brusić 1926: 3.

⁶ Odorik Badurina u Velikoj kamporskoj kronici donosi brojne priče lokalnog stanovništva o rušenju dotrajalih crkava na otoku i korištenja kamena pri gradnji vlastitih kuća. Samo neki od primjera su crkva sv. Lovre u Banjolu čiji su ostaci do danas ipak ostali vidljivi (Odorik Badurina, Velika kamporska kronika, sv. I, rukopisne knjige u posjedu samostana sv. Eufemije u Kamporu, Rab, str. 617. U nastavku: Kronika) ili neubicirana crkva sv. Petra *della Muchia* u Banjolu koju su krajem 19./početkom 20. st. potpuno srušili i preorali zemlju. (Kronika I: 732).

1. Uvodna razmatranja

1.1. Ciljevi i metode. Prostorni i vremenski okvir istraživanja

Doprinos dosadašnjim rezultatima rekognosciranja i rekonstrukcije povijesnog ruralnog krajolika otoka Raba s pregledom srednjovjekovne spomeničke baštine jedan je od glavnih ciljeva ovoga rada. Umjetnička, odnosno arheološka topografija otoka Raba istraživana je u određenoj mjeri i dosad te je predstavljena na više mjesta u literaturi,⁷ ali s obzirom na opasnosti radikalne transformacije u prostoru nastale od druge polovice 20. stoljeća, mišljenja sam kako stanje istraženosti i dalje nije na zadovoljavajućoj razini te je svaki napor u tom smjeru prijeko potreban.

Istraživanje je zamišljeno kao prikaz razvoja jedinstvenog povijesnog krajolika otoka u razdoblju srednjeg vijeka na primjeru područja Banjol i Barbat. Međutim, takvo bi strogo geografsko i vremensko ograničavanje zanemarilo širu povijesnu i prostornu povezanost otočnog teritorija. Stoga je uključeno šire područje koje se proteže središnjom plodnom rapskom dolinom u smjeru sjeverozapad - jugoistok (karta 1): područje **Mundanija**, na sjeverozapadnom kraju omeđeno granicom sa Supetarskom Dragom, na jugu grebenom između Gonara i Vrsa preko kojega se putuje prema Rabu, na jugozapadu omeđenom granicom s Banjonom kod pretpostavljenih ostataka crkve sv. Anastazije; područje **Banjola**, od crkve sv. Anastazije na sjeverozapadu preko područja Kaplake, uključujući uvale Padova na jugu do granice s Barbatom na jugoistoku; područje **Barbata**, nastavljajući se prema jugoistoku preko Grca, Kaštela, Mirina i Valmartine sve do jugoistočnog kraja otoka.⁸ Navedeni potez od Mundanija na sjeverozapadu do jugoistočnog kraja otoka uključuje i južne obronke masiva Kamenjak s obzirom na značajne nalaze. Pažnja se posvetila i glavnim prometnim pravcima koji su tijekom stoljeća povezivali ključne točke na otoku i uvjetovali oblikovanje prostora. Uz proučavanje srednjovjekovne spomeničke baštine, koja uključuje nepokretnu graditeljsku

⁷ Brojna djela uključuju tek osnovna razmatranja o povijesnom krajoliku otoka Raba, usputno navodeći najistaknutije spomenike. M. Domijan i I. Barić u svojim monografijama o otoku Rabu manji dio teksta posvećuju upravo sačuvanim spomenicima s područja otoka van urbanog središta, no bez dublje analize i ulaženja u problematiku njihovog smještaja i geneze, dok M. Rizner donosi kraći osnovni pregled lokaliteta. (usp. Domijan 2007, Barić 2007, Rizner 2012) M. Jurković u sklopu izučavanja razvoja romaničkih sakralnih objekata u doktorskoj disertaciji analizira i važnost njihove lokacije u prostoru te razvoj pojedinih naselja na otoku. (usp. Jurković 1990a) Svakako ovdje treba navesti i vrijedne istraživačke projekte Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu u suradnji sa Sveučilištem u Padovi, kao i projekt *Arheološka topografija otoka Raba* Instituta za arheologiju u Zagrebu te riječkog Konzervatskog odjela pod vodstvom dr. sc. G. Lipovac Vrkljan. U 4 godine istraživanja sudionici projekta definirali su preko 80 arheoloških lokaliteta diljem otoka, od toga veći broj dosad nepoznatih i neobjavljenih. Rezultati projekta zasad su prezentirani u tri kraća izvještaja. (Lipovac Vrkljan, et al. 2014; Lipovac Vrkljan, Konestra 2015; Lipovac Vrkljan et al. 2016).

⁸ Geografija otoka bit će detaljnije predstavljena u sljedećem poglavlju.

baštinu, pokretne nalaze te komunikaciju u prostoru, istraživanje je dijelom obuhvatilo i antički, odnosno kasnoantički horizont kao neizostavan temelj kasnijim povijesnim razdobljima. S druge strane, vrijeme kraja 14. i početka 15. stoljeća postavljeno je kao gornja vremenska granica istraživanja, uz napomene o važnijim kasnijim intervencijama.

Istraživanje se temeljilo na terenskom rekognosciranju dijelova otoka Raba u razdoblju 2014. - 2017. godine.⁹ Lokaliteti i pokretni nalazi na nekima od njih fotodokumentirani su te je na jednom lokalitetu izvedeno i zračno snimanje bespilotnom letjelicom. Prezentiranje rekognosciranih lokaliteta zahtijevalo je izradu pregledne karte s ucrtanim lokalitetima¹⁰ kategoriziranim po vrsti spomenika (crkva, samostan, fortifikacija, pokretni nalaz i sl.) te po razdoblju kojemu spomenik pripada.¹¹ Za potrebe izrade karte korišten je je GPS uređaj Garmin eTrex Touch 35. Također, korišteno je nekoliko kartografskih izvora, uključujući i talijanske katastarske planove iz 19. stoljeća, vojne premjere teritorija Habsburške Monarhije i digitalne ortofoto snimke terena iz 1968.¹² Paralelno korištenje omogućilo je pratiti promjene u krajoliku tijekom razdoblja od oko 150 godina, pružajući mogućnost uvida u terensku situaciju blisku srednjovjekovnom pejzažu, u velikoj mjeri negiranu suvremenim transformacijama prostora. Osim fazi pripreme obilaska terena, korištenje kartografskih izvora uvelike je pomoglo i proučavanju pisanih izvora i stručne literature koja se bavi kulturno-povijesnom baštinom otoka. Pojedini toponimi te položaj objekata u povijesnom prostoru gdje su bili raspoznatljivi jedino na kartografskom materijalu 19. stoljeća.

Promjene u povijesnom pejzažu otoka uvjetovane su nizom čimbenika koje je također trebalo uzeti u obzir: geografske karakteristike terena, lokalne životne prakse, odnos urbanog središta Raba s ruralnom okolinom, društveno-politička kretanja na području otoka Raba i šireg geopolitičkog područja (od Kvarnera do cijelog Jadrana, pa i šire). Na temelju rezultata dobivenih rekognosciranjem terena, proučavanjem literature i povijesnih izvora, cilj je rada

⁹ Ovim bih se putem zahvalio svima koji su mi pomogli u rekognosciranju rapskog terena, radu na spomeničkom materijalu, kao i onima koji su mi pomogli s literaturom i korisnim savjetima o otočnim spomenicima, uz ispriku nekome ako sam ga nenamjerno izostavio: Robertu Kordiću, Ranku Starcu, prof. G.P. Brogiolou i prof. A. Chavarriji Arnau, Mii Rizner, prof. Dušanu Mlacoviću. Posebnu zahvalu upućujem mentoru, prof. Miljenku Jurkoviću za ukazane prilike, pomoć i podršku tijekom istraživačkih kampanja i stvaranja ovog rada.

¹⁰ Potrebno je napomenuti kako su u sklopu projekta *Arheološka topografije otoka Raba* u online GIS platformu unešene i kategorizirane sve lokacije, no karta je u trenutku pisanja ovog rada zaštićena pristupnom lozinkom s obzirom da je projekt i dalje u tijeku.

¹¹ Prikazivanje spomeničke baštine u kartama rada nastojalo je pratiti smjernice koje predstavlja projekt izrade jedinstvenog korpusa europske sakralne arhitekture *CARE*. Za detaljnije informacije usp.: Brogiolo, G.P.; Jurković, M. (2012): *Corpus Architecturae Religiosae Europae (IV - X saec)* - Introduction, *Hortus Artium Medievalium* 18/1, str. 7.-26.

¹² Popis kartografskih izvora naveden je na kraju rada.

predstaviti korpus spomenika navedenog područja, dati uvid u njihovo funkcioniranje u povijesnom pejzažu otoka Raba te pružiti neka razmatranja o povijesnom i društvenom kontekstu uslijed kojega su nastali i živjeli.

1.2. Korištena literatura; struktura rada

Terenskoj fazi istraživanja prethodilo je proučavanje dosad objavljene literature. Za većinu problemskih pitanja o razvoju ruralnog krajolika Raba, podzastupljenijih u odnosu na ona koja se tiču razvoja urbanog središta, bilo je nužno usporediti lokalnu situaciju sa širom slikom na području jadranske obale. Takav pristup, temeljen na komparaciji i analogijama, omogućio je donekle popuniti praznine koje nam ostavlja vrlo mali broj sustavno istraživanih lokaliteta te sporadični nalazi često izvan svog izvornog konteksta.

Proučavanje rapske baštine ne može zaobići životno djelo franjevca Odorika Badurine, *Veliku kamporsku kroniku* koja se čuva u kamporskom samostanu sv. Eufemije (dalje: *Kronika*). Rukopis u 6 svezaka i 3 knjige indeksa obuhvaća cjelokupnu povijest grada i otoka Raba od početaka ljudskog naseljavanja do 20. stoljeća te u velikom broju slučajeva često biva jednim izvorom vrijednih podataka prikupljenih Badurinim marljivim radom po arhivima, terenskim obilascima, osobnim razmatranjima te ispitivanjem lokalnog stanovništva. Drugi franjevac, fra Vladislav Brusić, 1920-ih je godina objavio prvu domaću monografiju otoka. *Otok Rab - geografski / historijski i umjetnički pregled sa ilustracijama i geografskom kartom Kvarnera i gornjeg Primorja* iz 1926. djelo je kojemu danas moramo pristupiti imajući na umu ograničenja Brusićevog vremena, no i takvo pruža koristan uvid u povijesni razvoj otoka do prve polovine 20. stoljeća. Literaturi proizašoj iz crkvenih krugova pridružiti ćemo i najcjelovitiji prikaz razvoja redovničke organizacije u Hrvatskoj, onaj Ivana Ostojića objavljenog šezdesetih godina u tri sveska: *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Za potrebe ovog rada ponajviše koristi drugi svezak, *Benediktinci u Dalmaciji* u kojemu Ostojić između ostaloga donosi povijest reda na području sjevernog Jadrana. Suvremene monografije otoka one su Ive Barića (*Rapska baština*) i Miljenka Domijana (*Rab, grad umjetnosti*) u kojima autori na sebi svojstven način donose pregled rapske povijesti i spomenika, s naglaskom na urbano središte otoka. M. Domijan ulazi u dublju povijesničarsko-umjetničku analizu pojedinih spomenika, dok I. Barić donosi korisne opise i fotografije spomenika koje je danas vrlo teško pronaći u transformiranom krajoliku otoka. Potrebno je osvrnuti se i na dva izdanja važna za multidisciplinarno proučavanje otoka Raba. *Rapski zbornici*, objavljeni s ipak prevelikim

vremenskim razmakom (1984. - 2012.), okupili su radove stručnjaka iz raznoraznih područja od kojih se dio pokazao vrlo korisnim za izradu ovog rada.

Podatke o najstarijim naseobinama na otoku Rabu donose nam Šime Batović u svom radu *Prapovijesni ostaci na otoku Rabu* (1987.) te pregled novijih istraživanja Mije Rizner (*Arheološka topografija otoka Raba*, 2012.). Proučavanje antičkog sloja uslijed slabe istraženosti zahtijevalo je komparativno proučavanje malobrojnih lokalnih spomenika i šire slike antičkog svijeta na istočnom Jadranu. *Antički grad na istočnom Jadranu* Mate Suića te *Antika* Nenada Cambija s jedne strane predstavljaju širi pregled antičkog horizonta, dok se rad Branke Nedved, *Felix Arba*, fokusira na specifičnu lokalnu situaciju. Pokušaju rekonstruiranja slike otoka u rimsko doba pripomogli su prikazi manjih lokalnih spomenika: antičke skulpture,¹³ liburnskih cipusa,¹⁴ odnosno rimske nadgrobne skulpture.¹⁵ Istraženi primjeri reprezentativnih rimskih vila u susjednoj Istri i Dalmaciji koje donose V. Begović i I. Schrunk¹⁶ pružili su mogućnost primjene nekih obrazaca u oblikovanju antičkog pejzaža te usporedbe s jedinim bolje istraženim rimskim lokalitetom na Rabu, vilom na Kaštelini u Kamporu. Lokalitet na Kaštelini ujedno je problemski zadatak otkrivanja slijeda promjena iz antičkog u kasnoantički pejzaž.¹⁷ Tom se problematikom posebice bavi doktorska disertacija Maje Zeman, *Transformacije rimskih „vila“ na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka* iz 2013. u kojoj se predstavlja niz problemskih pitanja o funkcioniranju ruralnog krajolika antičkog svijeta te neizbježnih mijena koje sa sobom donosi kasna antika, uz uvid u brojne rasprave inozemnih stručnjaka, poput A. Manzano i A. Chavvarije Arnau. Razdoblje kasne antike rad će promatrati kroz dvije prizme: prva se okreće uspostavi novog vjerskog i društvenog sustava u okviru pojave i jačanja kršćanstva, a druga proučava fenomen urbanih transformacija i fortifikacije istočne obale Jadrana. M. Čaušević - Bully i S. Bully u okviru projekta *Redovništvo na kvarnerskim otocima od 5. do 11. stoljeća* donose rezultate recentnih istraživanja ranokršćanskih sakralnih objekata na području Krka, Cresa, Lošinja i Raba,¹⁸ kao i nova saznanja o razvoju urbanih središta¹⁹. Nedavnim arheološkim istraživanjima otkriven je vrlo vrijedan sakralni spomenik na otoku, crkva sv. Lovre u Banjolu, koji se priključuje korpusu

¹³ Cambi 1987.

¹⁴ Fadić 1992.

¹⁵ Glavičić 2003; Maršić 2015; Kolega 1988.

¹⁶ Begović Dvoržak 1998; Begović, Schrunk 1999, 2001, 2002 i 2003.

¹⁷ Jurković, Brogiolo et al. 2012.

¹⁸ Čaušević - Bully, Bully 2012, 2013, 2015a, 2015b.

¹⁹ Čaušević 2006; Čaušević - Bully, Valent 2015.

ranokršćanskog arhitektonskog sloja gornjeg Jadrana.²⁰ U vezi s njime, rad se dotiče rasprava o funkcioniranju sakralnih građevina u razdoblju 4. - 6. stoljeća na širem prostoru Jadrana.²¹ S obzirom na važnost barbatske utvrde sv. Kuzme i Damjana, koju su djelomično istražili M. Domijan 1992. i MIC za kasnu antiku i srednji vijek dvadeset godina poslije, posebna je pozornost usmjerena na jedinstveni fortifikacijski sustav na Jadranu iz vremena cara Justinijana. Prvi put prepoznat 1976.,²² pozornost brojnih znanstvenika zaokupio je od osamdesetih godina prošlog stoljeća, a dio tekstova koji se odnose na područje sjevernog Jadrana iskorišten je za pisanje ovog rada.²³ Rekonstruiranje kasnoantičkog ruralnog pejzaža te promjene koje doživljava nastupanjem razdoblja ranog srednjeg vijeka predstavljene su radovima G.P. Brogioloa i A. Chavarrije Arnau.²⁴ Rasprave su oplemenjene tezama koje razvija Ž. Rapanić. Njegova razmatranja o ranosrednjovjekovnom teritorijalnom razvoju odnose se prvenstveno na područje hrvatske države, no osnovne teorijske postavke univerzalnog su karaktera te su primjenjive i na područje gornjojadranskih otoka, bez obzira na razlike u političkom ustroju.²⁵ Na prostoru koji ovaj rad obuhvaća zasad nema ranosrednjovjekovnih nalaza, izuzev nekoliko indicija. Ne treba međutim zanemariti umjetničku aktivnost otoka u tom vremenu, dokazanu brojnim nalazima predromaničke skulpture.²⁶ Spomenuto razdoblje iskazuje donekle drugačije karakteristike od povijesnog prostora hrvatske države u istome vremenu, inače vrlo bogato zastupljenom u literaturi. Stoga bismo mogli zaključiti kako je proučavanje rapskog ranog srednjeg vijeka ustvari proučavanje specifičnog smjera razvoja s obzirom na *dominantna* (u kvalitetnijoj mjeri istražena i prezentirana u našoj literaturi) strujanja na području srednje Dalmacije. Rasvjetljavanju nekih aspekata povijesnih promjena mogu

²⁰ Arheološka istraživanja na otoku Rabu tijekom 2015. - 2017. provedena su u sklopu nastavljene suradnje Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu pod vodstvom prof. M. Jurkovića te Odjela za kulturna dobra Sveučilišta u Padovi pod vodstvom prof. G.P. Brogioloa i prof. A. Chavarrije Arnau. Tijekom ranijih istraživačkih kampanja istražen je lokalitet Kaštelina u Kamporu (Jurković, Brogiolo et al. 2012) te je provedeno revizijsko istraživanje ostataka utvrde sv. Kuzme i Damjana u Barbatu. (Jurković, Turković 2012). Novija istraživanja provedena su na lokalitetima sv. Lovro u Banjolu, sv. Petar u Supetarskoj Dragi, lokalitet *Ciprijanovo* iznad uvale Gožinka te više lokaliteta u rapskoj povijesnoj jezgri (dvoriste *Kuće rapske torte*, vrt benediktinskog samostana sv. Andrije u Rabu, Dorka).

²¹ Brogiolo et al. 2017; Marano 2016; Chevalier 1999 i dr.

²² Suić, M. (1976): *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Liber: 238.

²³ Badurina 1982 i 1992; Brusić 1988; Tomić 1989; Domijan 1992; Šiljeg 2001; Jurković, Turković 2012.

²⁴ Brogiolo, Chavarria Arnau 2008; Chavarria Arnau 2011.

²⁵ Rapanić 1985 i 1997.

²⁶ Mirja Jarak svoja je razmatranja o rapskoj skulpturi objedinila u monografiji objavljenoj nedugo prije dovršetka ovog rada (Jarak, M. (2017): *Studije o kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj skulpturi s otoka Raba*. Zagreb: FF Press). Zanimljivo je pratiti evoluciju proučavanja predromaničke skulpture otoka Raba M. Jurkovića. Usporedi Jurković, M. (1989): Prilog istraživanju predromanike na otocima gornjeg Jadrana. *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13, str. 121.-128. te Jurković, M. (2016): Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero. U: Chavarria Arnau, A.; Jurković, M., ur. *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno*. Zagreb - Motovun: IRCLAMA, str. 231.-242.

pomoći i naponi drugih znanstvenih disciplina, primjer čega jest oslanjanje na toponomastička istraživanja P. Skoka i P. Šimunovića u otkrivanju rane hrvatske prisutnosti na otocima gornjeg Jadrana.²⁷

Vjerojatno najveće kulturne promjene u umjetničkoj produkciji sa sobom donosi novo razdoblje nakon godine 1000. kad značajnu političku ulogu preuzima kvarnersko područje. Postupno transformiranje društva u ono zrelog srednjeg vijeka uvjetovano je između ostalog turbulentnim promjenama u crkvenoj organizaciji, pojavom (rano)romaničke umjetnosti te postupnim okretanjem ka drugom političkom središtu, onom venecijanskom, što će uvjetovati sudbinu otoka u narednim stoljećima. Pitanjima crkvene reforme, genezom ranoromaničke i romaničke umjetnosti te ulogom samostana u povijesnom pejzažu od kraja osamdesetih godina naovamo bavi se ponajprije M. Jurković.²⁸ U doktorskoj disertaciji iz 1990. donosi vrijedne spoznaje o promjenama sakralne arhitekture od rane romanike do razdoblja kasnog srednjeg vijeka koje povezuje sa širim političkim i društvenim kretanjima na području sjevernog i srednjeg Jadrana. Za ovaj su rad od posebnog značaja poglavlja o ruralnom pejzažu koja nam osvijetljavaju oblikovanje krajolika od 11. do 14. stoljeća, što je osobito važno s obzirom da su spomenici iz tog razdoblja i danas daleko najzastupljeniji. Druge aspekte razvoja otoka u razvijenom i kasnom srednjem vijeku - demografske, političke, ekonomske - donose nam povjesničari N. Budak i D. Mlacović, upotpunjujući naša shvaćanja o cjelokupnom životu otoka prema novom vijeku.²⁹

Pregled literature zaključit ću spomenom kraćih izvještaja novijih napora u smjeru rekognosciranja umjetničke i arheološke baštine ovog rada. Radovi M. Rizner i G. Lipovac Vrkljan³⁰ sa suradnicima pokazali su se vrlo korisnima za prepoznavanje spomenika povijesnog ruralnog krajolika otoka, osobito onih manje poznatih koji tek čekaju znanstvenu obradu.

* * * * *

Pregled literature u određenoj se mjeri poklapa sa strukturom rada. Drugo poglavlje predstaviti će osnovne geografske značajke i prostorne odnose istraživanih područja otoka. Naredna će poglavlja pristupiti rekonstrukciji povijesnog ruralnog krajolika po razdobljima antike, kasne antike, ranog srednjeg vijeka, predromanike i romanike. Takvo je razlučivanje po razdobljima

²⁷ Šimunović 1988.

²⁸ Jurković 1990, 1992 i 2013.

²⁹ Budak 1987 i 2006; Mlacović 2008.

³⁰ Rizner 2012; Lipovac Vrkljan et al. 2014 i 2016; Lipovac Vrkljan, Konestra 2015.

ovdje moguće s obzirom na jedinstveni teritorij otoka manje površine. Nadalje, svako će poglavlje predstaviti osnovnu problematiku specifičnu za istraživanje vlastitog povijesnog sloja, a u svrhu kvalitetnijeg prikaza i analize pripadajuće spomeničke baštine. Lokaliteti će se promatrati iz dvije komplementarne perspektive: njihovo lokalno značenje usporedit će se s ulogom u širim povijesnim i geografskim okvirima. Završna razmatranja sumirat će pregled razvoja povijesnog krajolika uz pokušaj donošenja nekih zaključaka.

1.3. Geografske značajke otoka Raba (Karta 2)

Otok Rab smješten je u Kvarnerskom zaljevu na sjeveroistoku Jadranskog mora. Omeđen je otokom Krkom na sjeveru, zaljevom Kvarnerić na zapadu, paškim poluotokom Lunom na jugu te Velebitskim kanalom na istoku. Uz niz otočića manje površine, uz Rab se nalaze i tri veća otoka: otoci Grgur i Goli sa sjeveroistočne strane te izduženi otok Dolin koji prati jugozapadne obale. Izduženi središnji potez otoka, maksimalne dužine 22 km, prati osnovni smjer prostiranja sjeverozapad - jugoistok, a iz njega izlaze dva veća poluotoka, Lopar i Kalifront. Zajedno sa ostalim obalnim istacima i uvalama, kopnenu masu ukupne površine 90-ak km² čine vrlo razvedenom. Specifični reljef otoka također prati osnovni smjer SZ - JI, a sastoji se od paralelne izmjene brdskih krških grebena te tri plodne flišne nizine - najsjevernijeg Lopara, središnje Supetarske Drage koja se preko Mundanija prema jugoistoku nastavlja na područje Banjola i Barbata te Kamporske Drage. Zahvaljujući svojim geološkim svojstvima te tokovima podzemnih voda, najvjerojatnije s Velebita, otok Rab ne oskudijeva izvorima pitke vode: njih je na otoku oko 300.³¹ Najviši i najduži brdski masiv, Kamenjak ili Tinjaroša³² s najvišim vrhom nešto višim od 400 metara, tvori središnji otočni reljefni greben. Proteže se od sjevernog rta Sorinj na istoimenom poluotoku do kamenjarskog područja i rta Glavina na jugoistoku (Sl. 5). Sjeverne strme padine masiva potpuno su opustjele uslijed jakih udara bure koja vlada Velebitskim kanalom, a koja ipak ne može doprijeti do blažih južnih obronaka.³³ Zaštićena od bure sa sjevera te ispunjena plodnom zemljom, izvorima vode i tekućicama, središnja udolina s južne strane brda i danas je na sjevernom mundanijskom kraju prekrivena poljoprivrednim površinama. Praktički se proteže duž cijelog otoka, od duboke uvale

³¹ Brusić 1926: 13.

³² Naziv Tigna Rossa javlja se u 14. st. Ibid.: 8.

³³ „Otok Rab uživa dakle blagoslov Kamenjaka, on je dar njegov. Kamenjak plaća mjesto njega dvostruki harač buri koja nemilo hara i pustoši po njegovim vrhuncima i sjeveroistočnim pristrancima.“ Ibid.: 10.

Supetarska Draga, preko područja Mundanija, jedinog naselja na otoku koji nije direktno vezan s morem, te se nastavlja preko Banjola i Barbata do nenaseljenih jugoistočnih dijelova otoka.

Geografske značajke otoka, premda odavno poznate, navedene su u osnovnim crtama kako bi se dočarao krajolik koji su ljudske zajednice tijekom povijesti prihvale kao vlastiti životni prostor. Povoljni geografski uvjeti, prvenstveno plodna zemlja i dostupnost pitke vode, omogućili su kontinuirani život na otoku od prapovijesti.³⁴ Naslijeđeni krajolik autohtono stanovništvo je, sukladno tehnološkim i civilizacijskim dosezima svog vremena, prilagođavalo svojim potrebama i kreiralo prakse korištenja prostora. Takve su prakse naredna razdoblja mogla preuzeti, prilagoditi ili negirati. Proučavanje umjetničke topografije otoka Raba započet ću prikazom predrimske i antičke situacije.

³⁴ Najstariji arheološki lokaliteti prikazani su u izvještajima arheološkog rekognosciranja otoka tijekom zadnjih nekoliko godina. Vidi Rizner 2012: 37-38; Lipovac Vrkljan et al. 2014: 204, 206.

2. Rimska Arba

Rekonstruiranje antičkog krajolika otoka Raba zahtijeva odgovore na više pitanja. Naizgled je situacija pojednostavljena činjenicom da je Arba jedino urbano središte na jasno ograničenom otočkom teritoriju pogodnom za poljoprivrednu i gospodarsku djelatnost. Bez obzira na to, stanje istraženosti antičkog sloja grada i otoka Raba ne daje nam dovoljno podataka za bilo kakvo pouzdano zaključivanje. Rješenje stoga vidim u daljnjoj razradi problematike na temelju dosadašnjih nalaza, literature koja se bavi rapskom antikom te traženjem analogija s drugim, bolje istraženim područjima, kao i općim povijesnim kretanjima na području istočnog Jadrana u razdoblju antike. Tek kada uspostavimo okvir antičkog života na otoku Rabu, koji će kao glavni element sadržavati prostorne odnose ruralnih rezidencijalno-gospodarskih objekata i urbanog središta, možemo pristupiti pregledu spomenika kasnijih razdoblja. Prije nego što počnemo s razradom teme, valja pokušati ustvrditi: što je antika zatekla na Rabu?

2.1. Predrimski horizont

Neke podatke o naseljavanju Liburna na otok Rab donosi M. Domijan u svojoj monografiji o otoku. Naseljavanje tog ilirskog plemena dovršeno je do kraja brončanog doba, da bi u željeznom dobu doživjeli jačanje i rast. Između velikog broja rapskih predrimskih gradina smještenih na strateškim položajima najvažniji je, zasad neistražen, sam grad Rab čiji temelji zasigurno počivaju na ostacima utvrđenog liburnskog naselja.³⁵ U istraživanjima prapovijesnih i predrimskih gradina na području sjevernog Jadrana, arheolog Šime Batović osamdesetih godina prošloga stoljeća prepoznaje čak 25 nalazišta na otoku Rabu, od čega najviše željeznodobnih gradinskih naselja i grobnih humaka (primjer grobnih humaka na Griču i Glavini blizu današnje trajektne luke).³⁶ U istraživanjima uključuje i toponomastički pristup te zaključuje kako se na Rabu do danas zadržao veći broj toponima ilirskog, pa čak i predilirskog podrijetla.³⁷ Rekonstruirajući željeznodobni krajolik, postavlja tezu o organiziranju otočkih gradina u 4 glavne skupine raspoređene na čitavom teritoriju otoka s manjim obiteljskim

³⁵ Domijan 2007: 19, 37.

³⁶ Batović 1987: 147. U međuvremenu su na temelju rezultata novih istraživanja arheološke topografije otoka predrimskom horizontu pridodani novi lokaliteti. Usp. Lipovac Vrkljan et al. 2014: 204.

³⁷ Ibid.: 148, 150 Navodi primjere kao što su Tinjarosa mogućeg ilirskog korijena *tin-*, Kalifront (*kal-*), Valsalbana (*val-*), Krklant (*kerk-*, povezan sa značenjem hrasta crnike). Toponimu Grpe, mjesta u barbatskom kraju, podrijetlo traži u predilirskom korijenu. Zaključak o novim potencijalnim gradinama koji donosi na temelju toponima Straža / Stražica ipak treba uzeti s dozom opreza s obzirom na njihovu vjerojatnu povezanost s kasnoantičkim horizontom. Badurina 1992: 7; Šiljeg 2001: 99-100.

zajednicama Liburna kao temelju društvene organizacije.³⁸ Pritom je pretpostavljena gradina na području današnjeg grada kategorizirana kao *trajno naseljena* fortificirana gradina, za razliku od tipa *povremenih naseljenih* koje služe stanovništvu kao refugiji ili izvidnice. Iako njegova razmatranja predstavljaju vrijedan doprinos u proučavanju predrimske naseljenosti otoka, novi rezultati istraživanja opovrgnuli su neke teze. Istraživanja rimske vile na Kaštelini nisu otkrila postojanje prapovijesne gradine,³⁹ a *povremeno naseljeni* refugij ili izvidnica sv. Damjana iznad Barbata kasnoantičkog je postanka.⁴⁰ Ulogu kontroliranja Barbatskog kanala u predrimskom razdoblju po svemu sudeći imala je druga gradina, brončanodobni Košljen, datiran mnogobrojnim razasutim površinskim nalazima keramike te smješten na vrhu brda južnije od utvrde sv. Kuzme i Damjana s mogućnošću vizualne komunikacije s gradinom na mjestu današnjeg Raba.⁴¹ Zanimljivo je dakle usporediti sličnost strateškog pozicioniranja kontrolnih punktova morskih puteva u predrimskom i kasnoantičkom razdoblju (Sl. 6).

* * * * *

Liburnska je zajednica zasigurno na Rabu uspostavila i održavala organiziran društveni sustav koji su Rimljani širenjem na obale istočnog Jadrana zatekli. Nakon osnovnog uvida u neke teze o njegovom funkcioniranju, treba pokušati dati odgovor na pitanje na koji je način provedena romanizacija autohtonog stanovništva.

Š. Batović u nastavku razmatranja predrimske civilizacije na Rabu ustvrđuje kako je konačan kraj željeznodobnog života i prapovijesti otoku Rabu donijelo rimsko osvajanje krajem 1. st. pr. Kr. čime se potpuno mijenja slika krajolika.⁴² Prema njemu, stanovništvo iz utvrđenih gradina silazi u plodne nizine uz obalu u sklopu velikih gospodarskih posjeda. Zasigurno su italiski doseljenici u potpunosti promijenili društveni sustav prilagođavajući ga svojim običajima, no je li romanizacija ruralnog krajolika, koji i inače sporije reagira razvija u odnosu na urbani, mogla u potpunosti preoblikovati način života autohtonog stanovništva? M. Suić iznosi stav kako je autohtona tradicija uspjela dugo zadržati svoje običaje, te da je u brojnim slučajevima, primjerice u unaprjeđenju domaće poljoprivredne proizvodnje i podjele rada nakon romanizacije, krajolik svjedočio suživotu autohtonog i novodoseljenog s obostranom koristi.⁴³ Povijest je pokazala kako je uslijed većih društvenih i demografskih promjena ipak

³⁸ Batović, 1987: 162-164.

³⁹ Jurković et al. 2012.

⁴⁰ S obzirom da na utvrdi nisu provedena arheološka iskopavanja, već preliminarana snimanja lokaliteta, ne treba odbaciti mogućnost eventualnog pronalaska nekog starijeg nalaza.

⁴¹ Rizner 2012: 38.

⁴² Batović 1987: 165.

⁴³ Suić 2003: 322.

češći slučaj kompromisnog koegzistiranja starog i novog, što potvrđuju neki otočni primjeri (Brač i Šolta) gdje istovremeno koegzistiraju visinska gradinska i nizinska obalna naselja. Tezi o kontinuitetu života gradinskih naselja u rimskom dobu priklanja se i B. Nedved.⁴⁴

2.2. Rim. Uspostava municipija

Sa sigurnošću možemo reći kako je Rim rano, u zadnjem desetljeću 1. st. pr. Kr. preuzeo vlast nad otokom Rabom te uspostavio municipalno ustrojstvo. Tome svjedoči i poznati natpis o podizanju zidina i kula Arbe te niz ostalih natpisa i spomenika, od kojih neki ukazuju na ugled rapskog municipija.⁴⁵ Nažalost, kako je već ranije spomenuto, antička Arba, s vjerojatnim epitetom *felix*,⁴⁶ poznata nam je tek preko spoliranih ulomaka. S obzirom na vrlo povoljan položaj i vjerojatni status važne luke na plovidbenom putu po sjevernom Jadranu, možemo zaključiti kako je rimska Arba je bila imućan i ugledan grad koji su vodili ljudi jednako uglednog statusa.

Način života u Rimskome Carstvu podrazumijevao je stabilan odnos urbanih središta i ruralnih krajeva koji su, osim rezidencijalne, vršili izrazito važnu gospodarsku ulogu poljoprivrednom i obrtnom proizvodnjom. Štoviše, rimski je ruralni krajolik s vilama na moru i kopnu bio glavni zalog stabilnog urbanog života i cjelokupne ekonomije. Ideal života rimskoga građanina uključivao je visoko razvijenu svijest o vrijednosti kultiviranog poljoprivrednog pejzaža.⁴⁷ Također, uglednici u urbanom životu ujedno su predstavljali sloj ruralne aristokracije.⁴⁸ Ugled Arbe zasigurno se reflektirao i u ruralnom krajoliku van Augustovih zidina gdje su rimski aristokrati podizali svoja rezidencijalna - gospodarska sjedišta te njihovim sjajem i bogatom izvedbom nastojali održati društveni ugled.

Antički pejzaž u okviru područja kojime se ovaj rad bavi nije moguće rekonstruirati na temelju preostalih struktura. Tek malobrojni i vrlo skromni ostaci stidljivo svjedoče negdašnjem sjaju rapske obale i unutrašnjosti. Ponegdje su otkriveni ostaci struktura, pokretni nalazi ili je zabilježen tek spomen koji bi upućivao na postojanje sloja antičkih vila. Samo je jedan lokalitet,

⁴⁴ Zeman 2013: 274; Nedved 1990: 39, 41.

⁴⁵ Natpis, između ostalih, prenosi i N. Branka: *Imperator Caesar divi filius Augustus imperator XII tr/ibunica/ pot/estate/ XIII murum et turres dedit*. Natpis je objavljen u Corpus Inscriptionum Latinarum: CIL III, 3117. Nedved 1990: 20.

⁴⁶ Prema nalazu amforice u grobu u Ninu dekoriranom natpisom *Felix Arba*. Na našoj obali epitetom *felix* hvali se, osim Raba, samo Salona. Natpis je objavljen u Corpus Inscr. Lat.: CIL III, 14336. Nedved 1990: 7.

⁴⁷ Begović, Schrunck 1999: 425.

⁴⁸ Begović, Schrunck 2002: 115.

onaj na poluotoku Kaštelina u Kamporu, arheološki istražen. Za pokušaj rekonstruiranja ruralnog krajolika antičkog vremena potrebno je sagledati čitav otočni prostor te objediniti sve potencijalne lokacije. Tek kada se na jednom mjestu prezentiraju lokacije svih dosad poznatih ili pretpostavljenih rimskih vila i gospodarskih objekata, može se pristupiti sljedećem koraku - njihovom međusobnom povezivanju. Stvorena mreža poslužit će kao temelj proučavanju ostalih povijesnih razdoblja na otoku. Slijedi prikaz potvrđenih i pretpostavljenih lokacija rezidencijalno-gospodarskih zdanja rimskog vremena.

2.3. Inventarizacija antičkog sloja

1. Kaštelina, Kampor (Sl.7)

Geografske koordinate: N 44°47'39.3", E 14°42'03.3"

Istraživanje arhitektonskih ostataka na poluotoku Kaštelina u Kamporu zasad je jedini ostvareni arheološki projekt istraživanja rapskog antičkog sloja arhitekture čiji su rezultati objavljeni.⁴⁹ Od 2005. Međunarodni tim MICKAS-a i Sveučilišta u Padovi istraživao je ostatke koji su u dotadašnjoj literaturi bili interpretirani kao ostaci liburnske gradine ili kasnoantička justinijanska utvrda,⁵⁰ bez obzira što Schleyer još 1914. datira ostatke u rimsko vrijeme.⁵¹ Rezultati istraživanja pokazali su kako je riječ o vrlo prostranoj rimskoj vili koja je zauzimala čitav poluotok, iz razdoblja oko kraja 1./početka 2. stoljeća. Ranije pretpostavke o kasnoantičkoj utvrdi sa sakralnim objektom na najistaknutijem mjestu (poput onoga u utvrdi sv. Kuzme i Damjana) opovrgnute su, premda je vila u razdoblju kasne antike fortificirana.

2. Uvala Banjol, Banjol (Sl. 8)

Geografske koordinate: N 44°44'56.4", E 14°46'59.8"

Postoji nekoliko indicija koje govore kako se u blizini nedavno istražene crkve sv. Lovre u Banjolu nalazi ostatak antičkog kompleksa. Toponim *Banjol* (lat. *balneolum*) ukazuje na

⁴⁹ Jurković, Brogiolo et al. 2012.

⁵⁰ Batović 1987: 157; Tomićić 1989: 33.

⁵¹ Kronika I: 134-135.

moguće postojanje kupališnog kompleksa, odnosno termi.⁵² Ostaci crkve smješteni su u neposrednoj blizini uvale Banjol, pogodnoj za pozicioniranje antičkog rezidencijalnog objekta. Također, položaj je u blizini povijesne prometnice koja je spajala Banjol s Mundanijama, odnosno Barbatom, što je također jedna od prednosti radi lakše opskrbe proizvodima. U razgovoru s lokalnim stanovništvom zabilježen je spomen pronalazaka ostataka podnice opisanih kao *opus spicatum* koji se često javlja u antičkim rezidencijalno-gospodarskim strukturama.⁵³ S obzirom da takvi ostaci nisu povezani s pronađenim fazama crkve, morali bi potjecati od neke druge strukture. Brojni kameni ulomci arhitektonskih elemenata smješteni po dvorištima uokolo lokaliteta koje sam imao prilike dokumentirati u okviru istraživanja crkve sv. Lovre nisu povezani s kasnoantičkom fazom crkve, a veličinom ukazuju na monumentalnu gradnju, moguće antičkog podrijetla. Sama prisutnost velebne kasnoantičke crkve ukazuje na moguće postojanje antičke strukture u blizini. Konačno, N. Budak objavio je pronađeni ulomak kamene plastike s rustičnim prikazom ribe⁵⁴ (Sl. 9). Kršćanska simbolika ranog kršćanstva u privatnim rezidencijalnim objektima rimske aristokracije nije bila rijetkost, bilo da je riječ o označavanju sakralne prostorije ili pukom iskazivanju religijske pripadnosti.⁵⁵

3. Grce, Barbat

Geografske koordinate: N 44°43'53.6", E 14°48'33.9"

V. Brusić još u prvoj polovini 20. st. predlaže da se istraže *ostatci starinskih grčko-rimskih zidina* na mjestu *Grčerija*. Dodaje svjedočanstva lokalnog stanovništva o pronalascima pokretnih nalaza koje su, ne prepoznajući njihovu vrijednost za otočnu baštinu, većinom prodavali strancima.⁵⁶ B. Nedved spominje ostatke više gospodarskih imanja na području Barbata, ponovno oko naselja Grce: ostatke zidova, razasute tesere mozaika te pronađen natpis na barbatskom putu prema utvrdi sv. Kuzme i Damjana: *Invicto Octavivs Geminvs*.

⁵² Sličnu mogućnost u susjednoj Istri pruža toponim *Banjole* blizu Peroja, također povezan s kasnijom izgradnjom ranokršćanske crkve. Mustać 2009: 428.

⁵³ Primjeri vila u brijunskim uvalama Verige, Madona te vile na lokalitetu Kolci na Velom Brijunu. Begović, Schrunk 199: 426-427, 429.

⁵⁴ Budak 2006: 123-124.

⁵⁵ A. Chavarria Arnau, *Churches and Villas*. Vidi Zeman 2013: 238.

⁵⁶ Brusić 1926: 58.

4. Valmartina (Sl.10)

Geografske koordinate: N 44°43'03.7", E 14°49'20.5"

Lokalitet južno od Barbata, smješten uz obalu različito se interpretira. Prvi ga u literaturi spominje M. Jurković kao neubiciranu crkvu sv. Martina prema bilješkama O. Badurine.⁵⁷ Na temelju toponima godinama se pokušavalo pronaći crkvu. 2012. godine M. Čaušević - Bully, S. Bully i M. Rizner objavljuju izvještaj preliminarnog istraživanja sa iznesenim prijedlogom tlocrta velike ranokršćanske crkve tlocrta latinskog križa (32 x 22 m) na mjestu pronađenih zidova i kraćeg segmenta zida u polukružnom protezanju.⁵⁸ Tip križnog tlocrta odgovarao bi kvarnerskim primjerima u Cickinima, Martinšćici na Cresu i Mirinama kod Fulfinuma, a položaj uz Barbatski kanal odgovarao bi nastojanjima Crkve 5. stoljeća da podigne reprezentativna zdanja i time obilježi svoje prisutstvo.⁵⁹ G. Lipovac Vrkljan u sklopu projekta *Arheološka topografija otoka Raba* ipak smatra kako je riječ o gospodarsko - rezidencijalnom kompleksu iz razdoblja antike i kasne antike, slično kao i obližnji lokalitet Mirine.⁶⁰ Teren je danas potpuno zarastao te je vrlo teško shvatiti tlocrtno prostiranje zidina. Naknadnim proučavanjem ortofoto snimke iz 1968., razdoblja kada je cijelo područje bilo obrađivano, moguće je vidjeti zidove koji djelomično odgovaraju predloženom tlocrtu sjevernog zida i sjevernog kraka transepta, premda bez arheoloških istraživanja ne možemo donijeti konačan zaključak o izgledu i funkciji strukture.

5. Mirine

Geografske koordinate: N 44°42'47.3", E 14°49'33.2"

Lokalitet Mirine udaljen je od lokaliteta Valmartina manje od 500 metara u smjeru juga, a nalazi se na obali mora. Već je i toponim (lat. *murus* - zid) ukazivao na moguće ostatke arhitekture koje je potvrdio istraživački projekt pod vodstvom G. Lipovac Vrkljan. Zidne strukture prate današnji potez obale, a nakon definiranja njihovog protezanja ispod morske površine, u kampanji 2015. godine organizirano je zračno snimanje te podvodno istraživanje

⁵⁷ Jurković 1990: 50; Kronika II:16. O. Badurina donosi prijepis popisa svih rapskih kapela venecijanskog opata Bartula Parutte iz 1472. U drugoj bilješci navodi kako je prvi spomen crkve sv. Martina iz 1237. godine, Kronika I: 511. U 14. stoljeću područje oko crkve sv. Martina zovu *Mera zupani* (županove zidine), Kronika I: 626.

⁵⁸ Čaušević - Bully, Bully, Rizner 2012: 529-530.

⁵⁹ Čaušević - Bully, Bully 2015: 80.

⁶⁰ Lipovac Vrkljan, Konestra 2015: 129.

priobalnog pojasa. Rezultati su otkrili erodirano pristanište za brodove, vjerojatno antičkog porijekla, što je prvi takav nalaz na području otoka Raba.⁶¹ Novi rezultati omogućuju nam pretpostaviti međusobnu povezanost dvaju lokaliteta s obzirom na njihovu blizinu i razdoblje. Vremenu funkcioniranja priobalnog kompleksa treba pridodati i nalaze kasnoantičkih ukopa u blizini današnje plaže Pudarica. Neizgrađenost ovog područja otoka predstavlja veliku prednost u budućim istraživačkim projektima.⁶²

6. Područje oko crkve sv. Petra, Supetarska Draga (?)

Geografske koordinate: 44°47'27.6"N 14°44'26.0"E

Tijekom zadnjih nekoliko godina intenziviralo se proučavanje samostanskog kompleksa sv. Petra s namjerom da se definiraju povijesni slojevi koji su prethodili ranoromaničkoj crkvi.⁶³ B. Nedved 1990-ih je iznijela tezu o postojanju kompleksa rimske vile uz današnju crkvu i ostatke samostana sv. Petra.⁶⁴ G. Lipovac Vrkljan pregledala je ostatke zidnih struktura istočno od crkve, no nije precizno ustvrdila jesu li antičkog porijekla.⁶⁵ S obzirom na dominantan položaj samostanskog sklopa u prostoru te velike mogućnosti gospodarskog iskorištavanja terena, a i novih saznanja o funkcioniranju ruralnog prostora na području od Supetarske Draga preko Mundanija do Banjola i Barbata, sasvim je opravdano ovdje očekivati antički sloj.

7. Područje oko sv. Anastazije, Mundanije / Kaplaka / Banjol

Navedena lokacija obuhvaća više nalaza na središnjem području srednje otočne udoline, na mjestu granice područja Mundanija i Banjola. Istraživače je na zaključak o postojanju više ruralnih gospodarskih objekata (vila rustica?) naveo pronalazak nekoliko zidanih struktura povezanih s nalazima površinske keramike koji se mogu datirati u vrijeme antike i kasne antike⁶⁶ (Sl. 11). Također, ulomak nadgrobne skulpture, rimska stela, pronađen je na mjestu

⁶¹ Lipovac et al. 2016: 203, 205.

⁶² Rizner 2012: 39.

⁶³ Prvenstveno mislim na arheološka istraživanja MIC-a za kasnu antiku i srednji vijek na prostoru ispred istočnog pročelja crkve.

⁶⁴ Nedved 1990: 27.

⁶⁵ Lipovac Vrkljan, Konestra 2015: 130.

⁶⁶ Naveo bih primjer ostataka strukture uz povijesnu cestu na koordinatama 44°45'37.7"N 14°46'34.6"E. U nižem dijelu suvremene suhozidne konstrukcije nazire se kvalitetnija zidana struktura, a veća količina rasutog kamena u blizini sarži brojne ulomke keramike okvirno datirane u razdoblje 3.-4. stoljeća. Osim ulomaka amfora, pronađeni su i ulomci dolia što ukazuje na veći opseg proizvodnje.

gdje se danas obično smješta srednjovjekovna crkva sv. Anastazije. Uistinu se može prepoznati ravan potez cestovne komunikacije od svetog Petra u Supetarskoj Dragi preko lokaliteta sv. Anastazija, područja Kaplake, Banjola uz današnju sv. Luciju te nastavka puta prema jugoistoku, odnosno Barbatu. Među lokalnim se stanovništvom sačuvao spomen na tu važnu komunikaciju te se i danas upotrebljavaju izrazi *rimska cesta* i *Knežev put*. Iako je danas područje oko lokaliteta sv. Anastazije i Kaplaka slabije naseljeno i djelomično zapušteno, nužno je ukazati na njegov potencijal. Toponim Kaplak (lat. *caput* - glava, vrh, izvor; *lacus* - jezero⁶⁷) indicira kako je područje, i danas otočna vodorazdjelnica, još u antičko vrijeme bilo značajno s obzirom na prisutstvo vode, izvora i tekućica te vjerojatno važnijeg pojilišta za stoku. Važno križanje povijesnih prometnih pravaca uz lokalitet sv. Anastazija potvrđuje značaj za širu povijesnu sliku otoka te se upravo ovdje mogu očekivati zanimljivi rezultati budućih istraživanja.

8. Punta zidine, Lopar

Potencijalan lokalitet rimske vile na sjeveru otoka treba sagledati u kontekstu šire cestovne povezanosti čitavog otoka: Lopar - Supetarska Draga - Mundanije - Banjol - Barbat - područje Valmartine i Mirina.

* * * * *

Saznanjima o antičkim lokalitetima u ruralnom krajoliku treba pridružiti i brojne pokretne nalaze, većinom ulomke skulpture slučajno pronađene na području otoka. Kratak pregled uključit će najvažnije primjerke s područja istraživanja ovog rada, odnosno Mundanija, Banjola i Barbata te će upotpuniti naša saznanja o društvenim slojevima nastanjenim na području otoka koje je antičku umjetnost uživalo.

N. Cambi donosi nam pregled reprezentativne skulpture antičkog sloja Arbe.⁶⁸ Osim glave Jupitera, uzidane na pročelje negdašnje crkve sv. Ivana Krstitelja u gradu, kojoj možemo pretpostaviti istaknuti položaj u gradskom hramu, navodi i prikaz glave muškarca izveden u mramoru u visokom reljefu koji je kao spolija pronađen u seoskoj kući nedaleko Raba. Fina razina obrade i stilske karakteristike navode Cambija da glavu datira u grčko razdoblje. Kako Grci nisu kolonizirali otok Rab, vjerojatno je riječ o trgovini umjetničkim materijalom u

⁶⁷ Zahvaljujem prof. M. Jurkoviću na ovoj informaciji.
⁶⁸ Cambi 1987.

kasnijem rimskom razdoblju. Takva pretpostavka govori o visokom društvenom sloju onoga koji je skulpturu nabavio.⁶⁹ „Jedan od najljepših primjeraka sitne plastike u Jugoslaviji“, kako ga opisuje Cambi, brončana je skulptura dječaćića s dupinom visoka dvadesetak centimetara. Skulptura je pronađena na području Banjola, a može se usporediti s najkvalitetnijim primjercima pompejanske primijenjene umjetnosti⁷⁰ (Sl. 12).

Jedan od prepoznatljivih elemenata rimskog krajolika bila je i nadgrobna skulptura, smještena uz privatne posjede ili važne prometnice. Na Rabu susrećemo tri osnovna tipa nadgrobne skulpture: nadgrobne stele, ugradbene nadgrobne reljefe te spomenike proizašle iz autohtone liburnske tradicije, liburnske *cipuse*. Dva su primjerka cipusa sačuvana na otoku Rabu, oba na barbatskom području; prvi, izronjen iz mora u Barbatu, objavljen je 1992. godine, dok je drugi tek spomenut u aktivnostima projekta *Arheološke topografije otoka Raba*.⁷¹ I. Fadić uspoređuje karakteristike barbatskog primjera s ostalim spomenicima tog tipa, podijeljenima u tri skupine s obzirom na ishodište: krčku, zadarsku i aserijatsku. Rapski cipus smješta u skupinu osobitih svojstava, s karakteristikama zadarske i aserijatske te ga datira u 2. polovicu 2. stoljeća⁷² (Sl. 13).

Ulomak rimske stele (Sl. 14) pronađene na lokalitetu sv. Anastazija, danas pohranjen u privatnom dvorištu u Palitu, primjer je slobodnostojećeg nadgrobnog spomenika. Prema Mansuelliju, ovakav tip nadgrobne stele, *arhitektonski tip*, vrlo se brzo širi s područja gornje Italije na istočni Jadran. Monumentalne primjerke visoke razine obrade možemo pronaći u okolici Zadra, Salone i Nina.⁷³ Ulomak je sačuvane visine 60-ak cm i i širine 50-ak cm. Sačuvan je gornji lijevi dio stele: arhitektonski okvir edikule s pilastrom, dekoriranim kapitelom, zabatom s prikazom dupina (?) u timpanu i natpisom *SACRVM DEVS?/* te vitičastim akroterijem. U niši edikule vidljiv je ulomak ženske glave izveden u visokom reljefu, a treba pretpostaviti kako je do prikaza ženske osobe stajala i muška figura, gotovo sigurno bračni partner. Dvojak je značaj pronalaska ove stele. Gledajući čitav prostor Jadrana, svjedočimo gotovo istovremenom širenju kulturnog utjecaja na području Italije i naše obale u koji se uključio i otok Rab.⁷⁴ S obzirom na mjesto pronalaska, lokalitet sv. Anastazija pruža zanimljive

⁶⁹ Ibid. 179.

⁷⁰ Cambi 1987: 181.

⁷¹ Cipus izronjen iz mora premješten je s barbatske rive u prostorije kulturne udruge Komin, dok je drugi, iskorišten kao stup za vinovu lozu u privatnom dvorištu uz glavnu cestu prema gradu Rabu, i dalje izložen atmosferilijama.

⁷² Fadić 1992: 83, 86, 96.

⁷³ Ovaj primjerak stele nije objavljen u stručnoj literaturi, stoga se proučava na temelju pregleda krčkih primjeraka nadgrobne stele koji donosi M. Kolega. Kolega 1988: 46-48.

⁷⁴ Ibid. 48.

mogućnosti istraživanja antičkog horizonta. Naravno, pošto ulomak na hrptu sv. Anastazije nije pronađen *in situ*, već spoliran u obiteljsku kuću, ne možemo biti sigurni da je i izvorno bio namijenjen tom području.

Treći tip nadgrobne skulpture prisutan u antičkom sloju Raba jesu ugradbeni reljefi. Dosad pronađeni primjerci nisu s područja našeg istraživanja, ali njihova povezanost s najvišim slojem rapske aristokracije pruža nam uvid u političko funkcioniranje Arbe. Ulomci pronađeni u uvali Miral podno Kašteline, lokacije vелеbne rimske vile, otkrivaju domaću porodicu Baebius koja se vjerojatno već u ranom razdoblju romanizacije uključila u politički život otoka te se izdigla u visok aristokratski sloj.⁷⁵

Inventarizacija antičke baštine otoka Raba potrebna je kako bismo na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetima i nalazima stvorili osnovni prikaz ključnih točaka antičkog horizonta. (Karta 3) Sljedeći je korak te točke povezati u prostornu mrežu, jedinstvenu cjelinu, svojevrsan temelj na koji će se nadograđivati spoznaje o promjenama povijesnog krajolika u kasnijim razdobljima.

Urbano središte Arba svakako je bilo političko, ekonomsko i društveno središte otoka. Proporcionalno njenoj moći, tijekom stoljeća raste i pada moć ostalih dijelova u antičkoj mreži otoka - rimskih vila, rezidencijalno-gospodarskih kompleksa koji su grad opskrbljivali potrebnim resursima. Promatranjem karte osnovnih lokacija, potvrđenih i hipotetskih, vidimo osnovne odrednice funkcioniranja krajolika.⁷⁶ Djelomično prepoznate ili pretpostavljene lokacije priobalnih vila koncentriraju se u području Barbatskog kanala. To ne čudi, jer to je glavni plovni put prema urbanom središtu s obzirom da otok Dolin djelomično štiti barbatske i banjolske obale od vjetrova s Kvarnerića, a teren između južnih obronaka Kamenjaka i obale duž Banjola, Barbata i južnijih područja otoka pruža mogućnost poljoprivredne proizvodnje. Pronađene strukture u neposrednoj blizini mora u Mirinama i Valmartini ukazuju na mogućnost izgrađenih priobalnih vila. Smještajem uz samu obalu (ili blizu prometnica u nekim drugim slučajevima rimskih vila, no princip je isti) otvara se prostor obradivoj zemlji. Otkriće dobro uređenog pristaništa u Mirinama sugerira transport dobara s gospodarskih imanja u grad morem. S druge strane otoka, na poluotoku Kašteline, imamo slučaj priobalne vile na strateški istaknutom i reljefno izoliranom položaju. Takvo pozicioniranje možemo dovesti u vezu s

⁷⁵ Glavičić 2003: 88; Maršić 2015: 24; M. Glavičić nije upoznat s ulomkom stele iz sv. Anastazije te navodi kako na Rabu nema rimske portretne nadgrobne stele, već je nadgrobna skulptura, izuzev cipusa, zastupljena isključivo portretnim reljefima.

⁷⁶ Ipak, ne smijemo se ni u jednom trenutku zavesti potencijalnim zaključcima te smetnuti s uma kako se karta ipak temelji na šturim i skromnim podacima.

moćnim vlasnicima, rapskim moćnicima Baebusima, koji svoju političku moć iskazuju i simboličkim zaposjedanjem prostora.

Za razliku od luksuznijih priobalnih vila, villae rusticae na kopnu vjerojatno su bile usmjerene poljoprivrednoj i obrtnoj proizvodnji. Nemamo saznanja je li riječ o jedinstvenom gospodarskom kompleksu ili možda o manjim gospodarskim objektima povezanim s podjelom proizvodnje. Njihova prisutnost na središnjem kopnenom području tek je naznačena, no za naše je područje istraživanja bitno naglasiti mogućnosti komunikacije u prostoru, u čemu će uvelike pomoći proučavanje povijesnih karata. Središnja plodna udolina morala je biti glavna komunikacija između sjeveroistočnog Lopara, Supetarske Drage, središnjih Mundanija te Banjola i Barbata (paralelno s njom s druge je strane brdskog masiva Kamporska Draga imala svoju komunikaciju s gradom, zasigurno značajnu s obzirom na prisutstvo vile na sjevernom kraju). Put kroz Supetarsku Dragu pratio je sjevernu stranu doline, odnosno južne obronke Kamenjaka, te izvore vode od kojih su neki i danas sačuvani (primjerice Markovićevo vrelo u blizini sv. Anastazije, uređeno 1920-ih godina). Spuštajući se u jednom trenutku u mundanijska polja, prolazi uz današnju crkvu sv. Mateja te se nastavlja preko Kaplake, područja bogatog vodom, prema jugu. Prelazeći preko hrpta sv. Anastazije, odakle se prije suvremene masovne izgradnje prostirao pogled na gradski poluotok, nastavlja prema jugu, možda uz gospodarska imanja čiji su skromni ostaci danas vidljivi. Blizina puta nužnog za plasiranje dobara na tržište mogla je biti presudan čimbenik u odabiru položaja izgradnje.⁷⁷ Put u blizini ostataka srednjovjekovne crkve sv. Lucije i moderne župne crkve u jednom trenutku skreće prema obali. Krećući se između obale s južne i masiva sa sjeverne strane, cesta prolazi kroz banjolsko i barbatsko područje i predstavlja kopnenu alternativu transporta ljudi i robe s gospodarskih imanja. (Karta 4)

Indikativni pronalazak antičke stele kod sv. Anastazije može se povezati i sa značajnim cestovnim krakom koji se tu odvaja i kreće prema rapskoj luci i zidinama Arbe. Poznato je kako su Rimljani nadgrobne spomenike postavljali uz prometnice i važnija raskrižja, materijalno i simbolički obilježavajući svoju prisutnost u krajoliku.⁷⁸ Drugi je povijesni put iz mundanijskih polja prema Rabu vodio preko brda Vrsi, odnosno preko brda na kojemu se u srednjem vijeku smjestila crkva sv. Ilije. Nemamo nalaze koji bi rasvijetlili ulogu tog područja u antičkom vremenu (Sl. 15).

⁷⁷ Zeman 2013: 94.

⁷⁸ Glavičić 2003: 89.

3. Razdoblje kasne antike

Definiravši donekle antički krajolik otoka Raba na temelju dostupnog materijala, stvorili smo temelj daljnjem promatranju promjena u društvu i prostoru. Proučavanje promjena koje su utjecale na Rab u vremenu slabljenja i transformacije Carstva u kasnoj antici temeljit će se na pitanjima vremenskog okvira, čimbenicima promjena, utjecaju promjena na antičku ostavštinu te prikazom novopodignutih objekata u prostoru.

3.1. Definiranje razdoblja. Čimbenici promjene na prijelazu u kasnu antiku

Granicu između antike i kasne antike nije jednostavno okvirno postaviti; jasno je odrediti nemoguće je zadatak. Velike promjene koje se događaju u Rimskom Carstvu ne nastupaju odjednom, već su rezultat niza društvenih i političkih promjena koje traju generacijama. Velike demografske promjene na širem području Europe zaključit će razdoblje Pax Romana, period pod čijim je mirnim okriljem stvoren vrijedan antički krajolik i na našoj obali. Rimsko će Carstvo u pokušaju čuvanja vlastitog integriteta pokrenuti val promjena koji novoustrojeno Zapadno Carstvo neće preživjeti pod naletom novih naroda, a ne treba zaboraviti jačanje novog civilizacijskog fenomena: kršćanstva. N. Cambi primjerice u pokušaju pobližeg razgraničenja antike i kasne antike promatra posljedice procesa velike političke reforme Carstva koju provodi car Dioklecijan krajem 3. i početkom 4. stoljeća, paralelno s pojavom nove religije na ovim prostorima. Umjesto opsežne povijesne rasprave kojoj ovdje nije mjesto ni vrijeme, na tragu tog razmišljanja zaključio bih kako je početak kasne antike vrijeme obilježeno nastojanjima Carstva da odgovori na vanjske političke ugroze nastale demografskim promjenama na europskom kontinentu te unutarne, vezane za političku reorganizaciju unutar svojih granica. Istovremeno se političke i religijske elite susreću s jačanjem novog, tradiciji suprotstavljenog prakticiranja osobne i javne duhovnosti pod okriljem nove vjere, kršćanstva.

Premda su nabrojane promjene preoblikovale lice Europe, tek ovako direktno sučeljavanje povijesnih okolnosti udaljenih vremenskih razdoblja pokazuje razmjere promjena. Osobna iskustva ljudi u vremenu transformacije Carstva, ograničena trajanjem jednog životnog vijeka te lišena razmatranja o globalnim političkim pitanjima, pružila bi nam znatno drugačiju perspektivu gledanja. Zato ćemo se okrenuti onim promjenama koje su direktno utjecale na život kasnoantičkog društva, s naglaskom njegov ruralni život.

3.2. Utjecaj promjena na antičko nasljeđe

Potrebno je proučiti u kojoj je mjeri transformiran temeljni sustav antičkog gospodarstva: međusobni odnos antičkoga grada i ruralnog krajolika. U vrijeme vrhunca Rimskog Carstva ekonomija se temeljila na međuodnosu gradova i ruralne okoline koja im je pružala hranu, proizvode za trgovinu, građevinski materijal, oružje i oruđe. Ruralna okolina, kako smo već rekli, sastojala se od rezidencijalno - gospodarskih kompleksa smještenih u krajoliku. Ruralni je pejzaž vrhunac svog razvoja doživio u 1. stoljeću kada brojni gospodarski objekti doživljavaju promjene te se opremaju luksuznim elementima čime se naglasak s gospodarske prebacuje na rezidencijalnu i reprezentativnu ulogu. Portici rastvoreni prema krajoliku, terme, dvorane za tjelesni i duhovni odmor sugerirali su vrlo visoku razinu života u ruralnom krajoliku te sigurnost teritorija. Iako ne znamo dovoljno, možemo pretpostaviti kako je i Rab raskošnim primjerima vila sudjelovao u tome.

Dosad istraživani rimski lokalitet na otoku, luksuzna vila na Kaštelini, pruža tek osnovne informacije o promjenama koje je antički krajolik doživio u razdoblju kasne antike. Pitanje prilagodbe urbanih struktura novim zahtjevima (sigurnosnim i kultnim, o čemu će kasnije biti više riječi) na Rabu je tek načeto. Ipak ćemo pokušati rekonstruirati neke aspekte transformirane situacije na temelju općih pregleda kasnoantičke umjetnosti i bolje istraženih primjera van otoka.

Činjenica da rimske vile i ostali gospodarski objekti u razdoblju kasne antike doživljavaju brojne preinake govori o prisutnosti promjena, ali ne odgovara na pitanje funkcionira li krajolik na jednakim načelima kao i njemu prethodni, antički? V. Begović i I. Schrunck u analizi preobrazbe rimskih vila u ovom razdoblju konstatiraju kako slabljenjem uloge države, posljedično i gradova, dolazi do jačanja ruralnog krajolika, čime vile, nakon razdoblja zapuštanja u 2. i 3. stoljeću, ponovno postaju vrlo važan čimbenik u gospodarstvu.⁷⁹ To se pogotovo odnosi na one vile povezane s morem, poput rapskih, s obzirom da morski plovni putovi nastavljaju funkcionirati i u vremenu kada korištenje kopnenih putova postaje nesigurno.⁸⁰ Povoljan položaj na plovnom putu prema sjeveru (što je predstavljalo prednost od predrimskog vremena) te relativna izoliranost od situacije na kopnu omogućuju gradu Rabu normalan život i u kasnoantičkom razdoblju, premda ima tragova koji ukazuju na prilagodbu

⁷⁹ Begović, Schrunck 2001: 157-158. M. Zeman navodi podatke kako je period 2. prema 3. i 4. stoljeću iznjedrio više arheoloških nalaza, što bi moglo značiti veću graditeljsku aktivnost u ruralnom krajoliku, uz opasku kako ne doživljavaju svi krajevi promjene u jednakom vremenu i tempu. Zeman 2012: 84.

⁸⁰ Kako tvrdi Prokopije u *Bellum Gothicum*. Vidi Badurina 1992: 7.

nepovoljnijim vremenima.⁸¹ Izgradnja monumentalnih sakralnih objekata na otoku u 5. i 6. st. (vidi dalje u tekstu) te dokumentirano postojanje biskupije⁸² svjedoče o postojanju gospodarski moćnih aktera. Iako je biskup, a ne rimski aristokrati, preuzeo elitnu ulogu u gradskoj i otočnoj zajednici,⁸³ grad koji nastavlja funkcionirati traži postojanje ruralnog zaleđa u nekom obliku. Gospodarstvo u ruralnim krajevima dakle funkcionira, ali uz prilagodbu novim vremenima. Od 5. stoljeća ruralni teritoriji svjedoče važnim promjenama: vile se transformiraju i polako napuštaju kao jedini tip naseljavanja ruralnih prostora, a Crkva se uključuje u oblikovanje ruralnog pejzaža.⁸⁴ U krajevima gdje dolazi do demografskih promjena stočarstvo često zamjenjuje dotad dominantno ratarstvo, vinogradarstvo i maslinarstvo jer zahtijeva manje radne snage. Istovremeno raste značaj solana i kamenoloma.⁸⁵

Proučavanju promjena u arhitekturi vila treba pristupiti iz perspektive korisnika takvih objekata. Antička situacija gdje su gradski moćnici vladali i ruralnim krajolikom mijenja se nastupom nove institucionalne sile, Crkve. Od vremena 5. stoljeća biskupi nastupaju kao novi sloj elite te na sebe preuzimaju odgovornost upravljanja mrežom crkava, a lokalna aristokracija s posjedima po otoku u tom novom sustavu ima ulogu pokrovitelja. Sa sigurnošću možemo ustvrditi kako su crkveni i svjetovni moćnici prepoznali potencijal crkvene simboličke prisutnosti u prostoru, što je dovelo do stvaranja odnosa crkvene i svjetovne elite. Takva će se suradnja nastaviti i u kasnijim razdobljima.⁸⁶ Samim uvođenjem novih političkih aktera i podizanjem novih zdanja u krajoliku mijenjaju se navike ruralnog stanovništva: formiraju se naseobinske cjeline uz adaptirane vile s naglašenom stambenom i gospodarskom, a ne reprezentativnom funkcijom.⁸⁷ No treba imati na umu specifičan otočki karakter koji ipak omogućava duže zadržavanje tradicionalnog društvenog uređenja, vjerojatno i do razdoblja bizantsko - gotskog rata.⁸⁸

Vile dakle nastavljaju živjeti kao središta gospodarskog života ruralnih krajeva, međutim mijenja im se funkcija. Njihov rezidencijalni karakter sve je manje reprezentativan, a sve više prilagođen pragmatičnim potrebama. S obzirom da su vile i ranije zaposjedale važnija mjesta u

⁸¹ Za više informacija o funkcioniranju grada Raba u kasnoantičkom vremenu treba pričekati rezultate spomenutog istraživanja urbane arheologije.

⁸² Budak 2006: 128.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Brogiolo, Chavarria Arnau 2008: 8; Zeman 2013: 225-227.

⁸⁵ Begović, Schrunck 2001: 159; Ibid. 163.

⁸⁶ Brogiolo, Chavarria 2008: 23 više o odnosu Crkve i svjetovnih moćnika usp. Brogiolo, Chavarria 2008; Chavarria 2011.

⁸⁷ Zeman 2013: 222; Brogiolo, Chavarria Arnau 2008: 8.

⁸⁸ Jurković, Turković 2012: 35.

teritoriju, nova stambena i gospodarska zdanja koncentriraju se oko već izgrađenih lokacija, tako da se kasnoantički krajolik po pitanju pozicije gospodarskih objekata, iako promijenjenih praksi, ne mijenja pretjerano. Važnost priobalnih vila raste s obzirom na ključnu ulogu plovnih putova u trgovini i političkoj kontroli teritorija.

3.3. Nova kasnoantička gradnja

Ono što mijenja povijesni krajolik u kasnoantičko doba jesu sakralna i fortifikacijska gradnja. Postojanje crkvene organizacije dokumentirano je na Rabu od 6. st. kada se spominje sudjelovanje rapskog biskupa Tacijana na crkvenim saborima u Saloni. Vjerojatno je i usmjerenost Raba pomorstvu i trgovini pomogla ranoj kristijanizaciji i uspostavi čvrste crkvene organizacije na otoku.⁸⁹ Brojni primjeri ranokršćanske sakralne arhitekture na kvarnerskom otočju dokazuju pomno pripremljenu politiku simboličkog pokoravanja terena. Prateći iste principe odabira povoljnog strateškog položaja u prostoru kao što su to činili Liburni i antički Rimljani, Crkva materijalno obilježava svoju prisutnost na širem teritoriju. Tu vjerojatno leži odgovor u podudarnosti lokacija antičkih vila i nove sakralne gradnje, čemu svjedoče brojni u znanosti poznati primjeri. Arhitektura kroz stoljeća - antičke vile i ranokršćanski sakralni objekti u ovom slučaju - u načelu obavlja istu funkciju: zaposjeda naslijeđeni teritorij. Koristeći razmišljanja Ž. Rapanića, definirat ćemo kako je životni prostor samo jedan, istih geografskih karakteristika za sve generacije koje ga nastanjuju.⁹⁰ Zaključak je logičan: ako je Rimljanin odabrao određenu uvalu kao vrlo pogodnu za život i na dobrom prometnom položaju, isto će o njoj zaključiti i stanovnik par stoljeća poslije. Ostaje pitanje je li eventualni *novi* korisnik teritorija u svoja razmatranja uključio i ideološku sastavnicu kontinuiteta života na jednome mjestu te je li u nekom trenutku nastupio period prestanka korištenja. U našem slučaju većina crkava povezanih s kasnoantičkim vilama dolazi nakon prestanka funkcioniranja vila bar u onom izvornom, antičkom smislu.⁹¹

Prošlo se poglavlje dotaklo pitanja o osnivačima i pokroviteljima crkvene gradnje. To je u našem primjeru u svakom slučaju otočna elita, crkvena ili svjetovna koja nastoji ostvariti svoje interese i kroz crkvenu arhitekturu. Monumentalna arhitektura, poput novootkrivene crkve sv. Lovre iz Banjola, ukazuje na postojanje utjecajnog društvenog sloja koji može financirati

⁸⁹ Domijan 2007: 23.

⁹⁰ Rapanić 1985: 19; Rapanić 1997: 127.

⁹¹ Brogiolo, Chavarria 2008: 9.

gradnju crkve te je opremiti vrlo skupim kamenim namještajem, što nam sugeriraju nalazi istraživanja.⁹² Poseban je slučaj s crkvom sv. Kuzme i Damjana iznad Barbata. Utvrda je nastala u jedinstvenom obrambenom sustavu koju je, pretpostavljamo i crkvu s njom, najvjerojatnije financirala sama prijestolnica Carstva. Utvrda je zajedno s brojnim drugima iz istog vremena razasutim po strateškim točkama povijesnih plovnih puteva, trajno obilježila kasnoantički horizont.

3.3.1. Prikaz kasnoantičke arhitekture (karta 5)

Na području Mundanija, Banjola i Barbata zasad poznajemo 3 potvrđena i 2 pretpostavljena kasnoantička lokaliteta: bizantsku utvrdnu sv. Kuzme i Damjana sa istoimenom crkvom iznad Barbata, crkvu sv. Lovre u Banjolu te crkvu na otočiću Lukavac koju se zasad smješta u period 5.-6. stoljeća.⁹³ Pretpostavljene lokacije su crkva sv. Stjepana u Barbatu i crkva sv. Martina u Valmartini.

1. Utvrda sv. Kuzme i Damjana, Barbat (Sl. 16)

Geografske koordinate: N 44°44'55.37" - E 14°48'5.68"

Utvrda sv. Kuzme i Damjana podignuta je na krškim obroncima iznad zapadnog dijela naselja Barbat na 226.5 mnv. Počiva na obroncima masiva Kamenjak na predjelu gdje širina otoka iznosi 3 km. Od barbatske je obale udaljena 1 kilometar zračne linije, a od mora Velebitskog kanala 2 km. Do nje se dolazi djelomično uređenim putom koji kreće iz naselja Knežići u Barbatu, dužine 900-ak metara. Predstavlja vrijedan spomenik unutar jedinstvenog sustava utvrđenja kojim je Bizant za vrijeme cara Justinijana I. zaštitio istočnu obalu Jadrana.

Prvi osvrt na sustav fortifikacija donio je M. Suić 1976. godine u kojemu prepoznaje određene podudarnosti obrambene arhitekture na otocima. Otada raste zanimanje domaćih stručnjaka za tematiku i ovu utvrdnu (vidi uvodno poglavlje), premda su o ovoj već početkom 20. stoljeća prvi pisali W. Schleyer i D. Frey koji je datira u predromaničko razdoblje.⁹⁴ Povijesnu zbrku oko utvrde započeo je Ptolemej nazvavši u svom povijesnom geografskom pregledu otok Rab *Scardonom*, s dva gradska naselja: *Arbom* i *Colentumom*. Ptolemej je za otok Rab iskoristio

⁹² Brogiolo et al. 2017: 673.

⁹³ Čaušević - Bully, Bully 2013: 171.

⁹⁴ Domijan 1992: 328.

skupni naziv za liburnske otoke (*Scardona*) s *Arbom* na sjeveru i *Colentumom* (današnjim Murterom) na jugu. Zabuna je preživjela povijest preko narodnog spjeva Jurja Barakovića *Draga, rapska pastirica* koji potvrđuje Colentum na Rabu te za njega koristi hrvatski izraz *Vrhovnica*.⁹⁵ Na nelogičnost postojanja dvaju gradova na otoku od kojih je jedan vrlo nepristupačan upozorio je A. Fortis 1774. u svom *Putu po Dalmaciji*. Takvo zamjetno protezanje spomena utvrde u povijesnoj literaturi otkriva njen značaj za otočnu zajednicu. Stoga čudi što do danas nije pristupljeno arhološkom istraživanju lokaliteta. M. Domijan početkom 1990-ih objavio je rezultate geodetskog snimanja utvrde koji se potom dalje koriste u literaturi,⁹⁶ međutim, nacrt je pogrešno otisnut, što je M. Jurković ispravio revizijskim snimanjem.⁹⁷ Ovdje donosim kraći pregled utvrde temeljen na rezultatu revizijskog istraživanja i rekognisciranju stanja na terenu.

Utvrda je nepravilnog trokutnog oblika, zatvorenog potezima zidina sa sjeverne, zapadne i istočne strane. Sjeveroistočni ugao počiva na vrhu obronka te se spušta niz padinu prema zapadu. Utvrda se ne nalazi na najvišoj koti masiva te nema direktnu vizualnu komunikaciju s Velebitskim kanalom. Pogled na barbatsku stranu pokriva južni ulaz u Barbatski kanal, dok je vizualna komunikacija prema sjeveru djelomično zaklonjena susjednim brdom Nož koji zaklanja potpuni pregled Supetarske Drage. Analizirajući površinu unutar perimetralnih zidova (4860 m²) te koristeći podatke o ustroju bizantskih vojnih posada F. Curte, M. Jurković / T. Turković su zaključili kako veličinom odgovara smještaju 300-njak vojnika, odnosno osnovnoj taktičkoj jedinici, *numerusu*.⁹⁸

Ukupna rekonstruirana dužina bedema iznosi oko 290 metara, od čega je najbolje sačuvan sjeverni trakt s 5 kontrafora, od čega dva flankiraju glavni ulaz u utvrdu te su naglašeniji. Tome odgovara situacija s unutrašnje strane gdje ostaci zidova sugeriraju dvije prostorije koje flankiraju prolaz. Takvo je improvizirano pojačanje ključne točke u zidinama prisutno i na drugim primjerima bizantskoga graditeljstva.⁹⁹ Djelomično sačuvan potez zapadnog zida također je ojačan kontraforima, vjerojatno radi boljeg temeljenja na padini te je bio rastvoren dvama prolazima koji nisu funkcionirali istovremeno. Zaključuje se kako je izvorni ulaz kroz sjeverni zid u kasnijem mirnom periodu povezan s manjim ulazom na zapadnom zidu, što je utvrdu učinilo prohodnom. Najslabije je sačuvan istočni potez zida. Slabo sačuvani ostaci

⁹⁵ Brusić, 1926: 178.

⁹⁶ Domijan 1992.

⁹⁷ Jurković, Turković 2012.

⁹⁸ Ibid. 16.

⁹⁹ Šiljeg 2001: 90.

prostorija u unutrašnjosti utvrde zajedno s crkvom sv. Kuzme i Damjana na središnjem platou omogućuju rekonstrukciju 20-ak prostorija te glavnih pravaca kretanja unutar utvrde. S unutrašnje strane zapadnog i istočnog zida te u sjeveroistočnom dijelu utvrde rekonstruirani su potezi prostorija različite namjene i vremena nastanka što sugerira duži period naseljavanja. Takva teza opovrgava mišljenje kako je utvrda napuštena nedugo nakon završetka Justinijanovog sukoba s Gotima.¹⁰⁰

Crkva svetih Kuzme i Damjana (Sl. 17), titulara karakterističnog za razdoblje Justinijanovo razdoblje,¹⁰¹ proteže se u smjeru sjeverozapad - jugoistok te zauzima ključno mjesto u unutrašnjosti utvrde. Takvo je pozicioniranje sakralnog objekta iskaz duhovne obrane, svojevrsan zalog za spas njenih branitelja.¹⁰² Sakralni je objekt jedan od svega pet zasad poznatih ranokršćanskih crkava na otoku: najstarije faze rapske katedrale sv. Marije, ranokršćanske faze sv. Ivana također u gradu Rabu, crkve nepoznatog titulara iznad uvale Gožinka na lokalitetu *Ciprijanovo* te nedavno otkrivene crkve sv. Lovre u Banjolu.

Preliminarnim pregledom mogu se ustanoviti dvije građevne faze. U prvoj je fazi crkva koncipirana kao ranokršćanski jednobrod sa istaknutom polukružnom apsidom čija ramena izlaze iz tijela crkve te prelaze u kontraforne istake. Ranokršćanska je faza crkve bila veličine 14 x 6.66 metara, što odgovara smještaju u ograđeni prostor utvrde i zahtjevima korisnika. Bila je građena od pravilnih redova priklesanog kamenja s karakterističnom upotrebom kamenih klinova radi izravnavanja redova te upotrijebljenom većom količinom žbuke. Vanjski je plašt sačuvane apside ritmički razlučen lezenama koje u gornjem dijelu tvore slijepe lukove izrađene od lakšeg tufa, što je motiv prisutan i kod apside sv. Ivana Evanđelista u gradu. Središnja je plitka niša bila rastvorena biforom, danas zazidanom s vanjske strane, ali vidljivom iznutra.

Druga građevinska faza crkve reducira dužinu broda na gotovo kvadratni oblik. Događeni sjeverni i južni zid nastavljaju se direktno na trijumfalni luk, ulazeći u prostor izvorne crkve, čime se reducira i širina broda. Kako izvorni ranokršćanski sjeverni i južni zid stoje i danas, možemo zaključiti kako pregradnja nije marila za njihovo uklanjanje, što korespondira sa znatno lošijom izvedbom. Strukture su zidane priklesanim i lomljenim lokalnim vapnencem uz ponovnu uporabu kamenih klinova radi izravnavanja redova i korištenje veće količine žbuke.

¹⁰⁰ Domijan 1992.

¹⁰¹ Blizanci Kuzma i Damjan bili su arapski liječnici koji su stradali za vrijeme Dioklecijanovih progona kršćana. Njihov se kult širi od 5. stoljeća, te naročito za vrijeme Justinijana. Titular je prisutan i na drugim primjerima bizantskih utvrda: sv. Damjan na Punta Križi na Cresu, južniji Čokovac na Pašmanu itd. Šiljeg 2001: 95-96 (prema Migotti, 1996).

¹⁰² Ibid. 95.

Preostale strukture ne daju nam dovoljno informacija za dataciju druge faze crkve. Indikativan je ostatak pilastara druge faze crkve koji mogu značiti postojanje svoda. Lošija tehnika i redukcija oblika upućuju na kompromisnu izvedbu ograničenih resursa.

Crkva i utvrda sv. Kuzme i Damjana čine jedinstvenu arhitektonsku cjelinu važnu za poimanje prostora otoka Raba u kasnoj antici. Njen značaj uviđa se tek kada se usustavi u obrambenu sliku otoka¹⁰³ i šireg zaljeva. Njen povoljan položaj omogućuje direktnu vizualnu komunikaciju s većim dijelom otoka: pretpostavljenom kasnoantičkom crkvom sv. Stjepana u Barbatu, svetim Lovrom u Banjolu te gradskim poluotokom koji je također preživio preinake kako bi se prilagodio novim okolnostima. Strateškim razmatranjima treba priključiti i vezu s okolnim kontrolnim punktovima Kvarnera: mogućnost signalizacije postoji s Donjom Priznom, Svetojnjem, Palacolom i Sv. Petrom kod Ilovika.¹⁰⁴

2. Crkva sv. Stjepana, Barbat (?) (Sl. 18)

Geografske koordinate: N 44°44'6.38" - E 14°47'59.18"

Današnja crkva sv. Stjepana s grobljem na području naselja Pašturan izgrađena je polovicom 19. stoljeća te ne odaje značajne umjetničke karakteristike. Indikativan je međutim kasnoantički sarkofag smješten ispred crkve. Jedan je od dva sarkofaga bračko - salonitanskog tipa pronađena uz crkvu (drugi se čuva u rapskom lapidariju). Ravnih su stranica te jedini dekorativni element predstavlja motiv križa: *crux capitata* u jednom, odnosno *crux coronata* u drugom slučaju. Osim sarkofaga, u neposrednoj blizini crkve pronađen je i zlatni enkolpij (prsni križić) datiran u vrijeme kasne antike.¹⁰⁵ Ti nalazi, ali i sporadični nalazi ostataka arhitekture koje nam donosi Badurina,¹⁰⁶ ukazuju na značajno kasnoantičko zdanje. Crkva se nalazi na istaknutom položaju u Barbatskom kanalu te je moguće pretpostaviti njenu povezanost s utvrdom sv. Kuzme i Damjana. Položaj utvrde s obzirom na crkvu omogućuje jasnu vizualnu

¹⁰³ Rimska vila na Kaštelini od početaka istraživanja bizantskog sustava utvrđenja smatrana je bizantskom utvrdom. Iako vila jest fortificirana, njena je geneza sasvim drugačija. Također, na tragu rasprave A. Badurine, možda je toponim Stražica na južnijem dijelu masiva povezana s hijerarhijskim sustavom utvrđenja. Badurina 1992: 7.

¹⁰⁴ Domijan 1992: 342.

¹⁰⁵ Don Frane Bulić prilikom objave nalaza na početku 20. st. navodi kako ga je našao na području samostana regularnih kanonika sv. Augustina. Proučavanjem izvora ustanovljeno je kako je riječ o bivšem benediktinskom samostanu sv. Stjepana, prvi puta zabilježenom već 1086. (Ostojić 1964: 127). Postojanje samostana u vremenu 11. st., odnosno vremenu intenzivne reforme reda, uključilo bi ovaj lokalitet u šira povijesna kretanja na Jadranu. O ranoromaničkom sloju lokaliteta više će biti govora u sljedećim poglavljima. Za detaljnije informacije o sarkofazima usp. Fisković, I. (1981): Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXV, str. 105-135. Za detaljnije informacije o enkolpiju usp. Basić 2012.

¹⁰⁶ Kronika I: 176; Ibid. 841.

komunikaciju. Uključimo li u tu mikrotopografsku situaciju i banjolskog Lovru iz istog vremena, međusobna povezanost u trokutnoj dispoziciji postaje očita.

3. Crkva sv. Lovre, Banjol (Sl. 19)

Geografske koordinate: N 44°44'57.09" - E 14°47'1.81"

Nekoliko je indikacija pokrenulo arheološko istraživanje lokaliteta smještenog u neposrednoj blizini mora u uvali Banjol. Toponim *Lovrijenac* ukazivao je na mogućeg titulara, a preliminarni pregled ustvrdio je postojanje složenije crkvene strukture. Također, veća količina ulomaka skulpture po okolnim kućama sugerirala je raniju dataciju lokaliteta.¹⁰⁷ O. Badurina u Kronici navodi spomen kapele sv. Lovre 1369. godine te priče lokalnog stanovništva o nalazima ukopa, mozaika, pa čak i zidane grobnice na lokalitetu.¹⁰⁸ Današnja parcela na kojoj je arheološki lokalitet izgubila je svoj izvorni ambijent. Lokalitet je smješten na maloj uzvisini blizu morske obale, a između južnog zida prve crkve i morske obale u međuvremenu se smjestila privatna gradnja koja se usjekla u prirodno brdašće. Na ortofoto snimci iz 1968. moguće je vidjeti neometanu vizualnu komunikaciju crkve s morskom obalom (Sl. 20). Blizina i dostupnost povijesne prometnice i današnje romaničke crkve sv. Marije Magdalene donekle su negirani masovnom stambenom izgradnjom.

Arheološkim kampanjama MIC-a za kasnu antiku i srednji vijek te Sveučilišta u Padovi tijekom 2015. i 2016. potvrđeno je postojanje sakralnog objekta na tom području te dvije osnovne građevinske faze: kasnoantička i kasnija, zasad nedatirana.¹⁰⁹

U prvoj se fazi u razdoblju ranog kršćanstva gradi monumentalna crkva dimenzija 33x14 metara, longitudinalnog pravokutnog tlocrta te visoke razine izrade. Zidovi su klesani pravilnim klesancima i vezani vrlo kvalitetnom žbukom. Probnim sondama nije se definirala podjela na brodove te možemo pretpostaviti kako je crkva imala jedan široki brod. Sudeći po nalazu vrlo pravilnih kontrafora na sjevernom i istočnom zidu, takva je teza statički održiva. Dio izvornog sjevernog zida koji stoji u elevaciji od oko 1.5 metara, iskorišten je kao temelj za poljoprivrednu terasu sa sjeverne strane crkve. Suhozidni temelji terase u jednom trenutku napuštaju smjer pružanja izvornog sjevernog zida prve faze crkve te ulaze u negdašnji prostor broda. Sa zapadne

¹⁰⁷ Potencijalno zanimljiv arheološki lokalitet u literaturi prvi predstavlja N. Budak. Budak 2006: 123-124.

¹⁰⁸ Kronika I: 617.

¹⁰⁹ Za pregled istraživanja usp. Brogiolo et al. 2017: 666-673. Ovdje donosim neka saznanja o crkvi na temelju objavljenog izvještaja istraživanja te osobnog iskustva sudjelovanja na arheološkom terenu sv. Lovre.

je strane bio podignut vestibul. Od ostalih pomoćnih prostorija, treba navesti primjer jugoistočnog ugla crkve. Tu se istočni zid nastavlja prema jugu i nakon spoja s južnim, a ulomak vapnene podnice s *vanjske*, južne strane crkve govori nam kako je crkvi s južne strane bila pridružena prostorija. Njen pandan na sjevernoj strani crkve vjerojatno nije postojao s obzirom da je na otkrivenom dijelu sjevernog zida pronađen kontrafor. Nije logično kontrafor smjestiti unutar prostorije kad ona sama pridonosi statici zida. Podnica crkve u tehnici *opus signinum* pronađena je na dubini od oko 60-70 cm na nekoliko mjesta u relativno dobrom stanju sačuvanosti.

Istraživanje svetišta prve faze pokazalo se zahtjevnim s obzirom da je pregradnja crkve, ali i kasnija poljoprivredna djelatnost uništila dobar dio struktura. Unatoč tomu, definirana je slobodnostojeća duboka polukružna subselija koju prati zidna struktura. Između subselije i istočnog zida zida slobodan je prostor. Takav tip ranokršćanske arhitekture i organizacije svetišta često se od 5. stoljeća javlja na prostoru sjevernog Jadrana. Autori ga povezuju s primjerima porečke i pulske katedrale te istarskim Nezakcijem.¹¹⁰ Posljednje pitanje o osnovnoj organizaciji interijera jest komunikacija broda i svetišta. U negativu iščitani temelji dvaju stupova koji su se nalazili pred svetištem sugeriraju neku vrst trijumfnog luka koji je odvajao svetište od broda.¹¹¹ Pokretni nalazi ukazali su na visok naručiteljski sloj te omogućili detaljniju dataciju crkve u 6. st. U sjevernom ramenu apside kasnije crkve pronađen je spolirani akantusov kapitel iz 6. st. (Sl. 21) koji ide u prilog tezi odvajanja prostora svetišta trijumfalnim lukom. Fino klesani akantusovi listovi u jednoj zoni mekih rubova karakteristično su oblikovani te u reduciranom obliku prate tada suvremene uzore iz političkih i kulturnih središta, poput ravenatskog s kojime je Rab kroz povijest bio povezan plovidbenim putevima. Ulomak pilastra s motivom križa proširenih hasta upotrebljen u susjednoj suvremenoj kući kao dvorišna dekoracija također smješta crkvu u period 6. stoljeća. Manji ulomci liturgijskog namještaja, poput dva ulomka stupića oltarne ograde (Sl. 22), izrađeni su od cijenjenog prokoneškog mramora koji se na Jadran dopremao iz središta Carstva. Potvrdu o njihovom porijeklu iz crkve dao je treći mramorni ulomak, baza pilastra, pronađena u arheološkom sloju u svetištu crkve. Dokumentirano je ukupno 20-ak ulomaka kamenog namještaja u neposrednoj blizini sv. Lovre. Monumentalni primjerci ukazuju na potencijalno ranije, antičko podrijetlo, o čemu je već pisano u prethodnim poglavljima. Još bih istaknuo dva ulomka (Sl. 23). Manji ulomak L profila izrađen je od bijelog mramora. Oltarne mense ranokršćanskih crkava u pravilu

¹¹⁰ Brogiolo et al. 2017: 669. Za detaljnije informacije o organizaciji svetišta u ranokršćanskoj sakralnoj arhitekturi usp. Chevalier 1999, Cuscito 1999, Novak 1999.

¹¹¹ Novak 1999.

su izrađivane od mramora koji je, poput ovog ulomka, mogao biti bez dekoracije.¹¹² Možda je taj ulomak preostali dio oltarne mense ranokršćanske faze. Prilikom dokumentiranja skulpture, u privatnoj je kući pronađen ružnirani ulomak pluteja sačuvanih dimenzija 40 x 30 cm dekoriran s obje strane; s jedne je strane moguće rekonstruirati motiv križa u kružnici, dok je s druge zamjetljiv motiv geometrijskog prepleta. Opremanje svetišta skupom opremom čije je dopremanje na Jadran iziskivalo veliku logističku podršku iskazuje nastojanja simboličkog ujedinjavanja prostora koje promovira Carstvo, ali i tendenciju lokalnih elita (biskupa?) da iskažu svoju moć i ugled u lokalnoj sredini.¹¹³ Rab nije konzumirao velike količine luksuzne robe kao što su to činili Pula ili Poreč, no i ovi manji ulomci ukazuju na status i mogućnosti lokalne zajednice.

Druga faza crkve znatno je skromnijeg karaktera. Unutar izvorne crkve čiji su zidovi još uvijek bili u elevaciji podignuta je manja jednobrodna crkva s polukružnom apsidom koja je djelomično nasjela na subseliju. Generički oblik i izostanak nalaza ne daju nam mogućnost datirati kasniju fazu crkve, a time i konačno napuštanje ranije. Vjerojatno je u jednom trenutku održavanje velike crkve postalo prezahtjevno za pokrovitelje te je ona napuštena.¹¹⁴

Uz sjeverno rame apside mlađe crkve, između sjevernog zida prve i sjevernog zida druge crkve (gdje je spoliran kapitel) pronađen je velik sekundarni ukop (Sl. 24). Ukop je na znatno višoj razini od hodne površine druge crkve te je malo vjerojatno da istovremeno funkcioniraju; gornja visinska kota ukopa odgovara gornjoj koti ostataka sjevernog zida prve crkve. On djeluje kao da je vrlo uredno i ravnomjerno izravnat, možda radi formiranja gornje terase. Tada se vjerojatno formira sekundarni ukop. O njegovom izvornom položaju nemamo podataka, ali po svemu sudeći je riječ o premještenim pokojnicima povezanim s prvom crkvom. Među kostima su pronađene brončane remene kopče i ogrlica od staklene paste karakteristični za 7. stoljeće.¹¹⁵

Sveti Lovro novo je otkriće i vrlo vrijedan doprinos korpusu sakralne arhitekture 5. i 6. stoljeća, periodu kada su otoci sjevernog Jadrana uključeni u sva suvremena kretanja.¹¹⁶ Treba ga promatrati u odnosu na djelovanje rapske biskupije, već formirane u vrijeme njegove gradnje. Također, zanimljiva je njegova lokacija, za koju postoje indikacije o postojanju rimskog

¹¹² Jeličić - Radonić 2005: 19.

¹¹³ Marano 2016: 175-176.

¹¹⁴ Promatranje monumentalne ranokršćanske sakralne arhitekture na komparativnim primjerima Kvarnerskih otoka moglo bi nam pružiti neke podatke o općim tendencijama njihovog korištenja. Komplex na Mirinama npr. prema M. Čaušević - Bully uspijeva opstati sve do 13. st. i dolaska glagoljaških redovnika. Čaušević - Bully, Valent 2015: 118. Za donošenje čvrste hipoteze ipak trebamo više podataka.

¹¹⁵ Brogiolo et al. 2017: 672-673.

¹¹⁶ Čaušević - Bully, Bully 2015: 79.

kompleksa. Je li crkva, smještena u uvali prije ulaska u rapsku luku, na isti način kao i pretpostavljena vila služila kontroliranju teritorija?

4. Sv. Martin (?), Valmartina

Geografske koordinate: N 44°43'3.12" - E 14°49'21.8"

Lokalitet je predstavljen u poglavlju 2.3. / 4.

4. Crtica o Rabu u ranom srednjem vijeku

Naša je povijest umjetnosti razvila jak metodološki okvir proučavanja ranosrednjovjekovne umjetničke baštine. Brojni radovi na temu dalmatinskih klesarskih radionica samo su jedan primjer. Problem u istraživanju umjetnosti ranog srednjeg vijeka otoka Raba jest izostanak zasad nam poznate nove sakralne gradnje. Umjetnička produkcija svakako je prisutna i na visokom je stupnju razvoja, ali izuzev malog broja ulomaka kamene plastike, ponajviše koncentriranih oko gradskog središta, zasad ne poznajemo predromaničku arhitekturu na otoku.¹¹⁷ Koji su razlozi tome?

Povijesna kretanja stanovništva bitno se razlikuju od onih na povijesnom prostoru rane hrvatske države. Rab je tada „jedan grad i jedno veliko razvedeno selo“,¹¹⁸ snažnog urbanog središta koje počiva na baštini stare i utjecajne biskupije. Upravo su gradovi nositelji kontinuiteta iz vremena kasne antike u razdoblje ranog srednjeg vijeka.¹¹⁹ Promjene koje se na kopnu manifestiraju u većoj mjeri, prvenstveno rađanjem hrvatskog kulturnog identiteta pod okriljem Franaka u Dalmaciji, izolirani otočni teritorij prihvatit će tek kasnije. Novopridošlo stanovništvo najprije će naseliti ager, dijelom se prilagoditi, a dijelom ga prilagoditi sebi, da bi tek kasnije ušlo u gradske zidine.¹²⁰ Tome svjedoče toponomastičke analize P. Skoka i P. Šimunovića. Toponimi u ruralnom krajoliku preostaju od rimskih vremena (campora, balneole, montanea, barbatus, kaplak), upućujući na kontinuitet antičke i kasnoantičke tradicije te relativno slabu rasprostranjenost toponima slavenskog podrijetla.¹²¹

Jedan od mogućih razloga jest kontinuitet ranokršćanskog naslijeđa. Kvarnerski su otoci svjedočili kvalitetnim graditeljskim ostvarenjima koja u nekim slučajevima (Mirine u Fulfinumu, usp. ranije u tesktu; katedrala sv. Marije i sv. Ivan Evandelist) opstaju i u kasnijim razdobljima sve do 11. stoljeća. Promjene koje takve stare strukture proživljavaju svode se na novu liturgijsku opremu koje na Rabu ne manjka.¹²² Nadalje, izostanak ranosrednjovjekovne arhitekture daje mogućnost zaključiti kako relativno izolirani Rab nije svjedočio širenju utjecaja novih elita koje bi sa sobom donijele nova arhitektonska rješenja, kao što je to slučaj na

¹¹⁷ Možda je sveti Martin u Rabu kojeg je 1914. opisao Schleyer iznimka, međutim crkva je u međuvremenu u potpunosti porušena. Jarak 2010: 92.

¹¹⁸ Šimunović 1988: 140.

¹¹⁹ Jurković 1990a: 31.

¹²⁰ Domijan 2007: 24.

¹²¹ Ibid.

¹²² M. Jarak donosi nam pregled rapske ranosrednjovjekovne skulpture (usp. Jarak 2010); M. Jurković ranosrednjovjekovnu umjetničku produkciju povezuje sa širim političkim kontekstom. Novodefiniranu *Kvarnersku klesarsku radionicu* tako povezuje sa sukobima Istoka i Zapada za prevlast nad jadranskim biskupijama u 8. stoljeću. Usp. Jurković 2016.

istarskom području ili teritoriju rane hrvatske države. Ipak, naše slabije poznavanje ranosrednjovjekovnog horizonta ne znači da brojni ranoromanički i romanički objekti ne skrivaju u svojim temeljima starije strukture koje buduća istraživanja tek trebaju otkriti, a koja bi promijenila shvaćanje slike otoka u tom razdoblju, kao ni vjerojatnost da ispod današnjih obradivih površina neki objekt ne čeka svoje veliko otkriće, primjer čega jest crkva sv. Lovre u Banjolu. Vraćajući se na razmišljanja Ž. Rapanića, možemo zaključiti kako je, pogotovo na vrlo ograničenom otočnom teritoriju i u privredi koja se temeljila na poljoprivrednim dobrima, način života uvjetovan geografskim značajkama. Drugačije naseobinske prakse kojima svjedoči razdoblje ranog srednjeg vijeka¹²³ uzet će prvo u obzir one lokacije koje su se već pokazale pogodnima. Stari povijesni put od Supetarske Drage preko Mundanija, Kaplaka, Banjola i Barbata nastaviti će svjedočiti ljudskoj aktivnosti i u razdoblju ranog srednjeg vijeka.

Na području istraživanja ovog rada zasad nema čvrstih dokaza o ranosrednjovjekovnim nalazima. Jedinu pretpostavljeni nalaz ranosrednjovjekovne skulpture poznat nam je preko priručne skice M. Sabljara. Plutej (Sl. 25) je navodno pronađen u ruševinama stare crkve sv. Lucije u Banjolu, danas u privatnom dvorištu uz glavnu cestu. Iako je nezahvalno zaključivati o njenim karakteristikama samo na temelju skice (sudbina ulomka nije nam poznata), kompozicijske sheme i detalji koje M. Sabljara bilježi prisutni su u sličnim formama na nekim ulomcima kamene plastike iz drugih kvarnerskih gradova.¹²⁴ Potrebno je ipak napomenuti kako bez izvornog ulomka ne možemo donositi nikakve suvisle zaključke. Također, zasad nemamo dovoljno podataka za dataciju druge faze crkve sv. Lovre u Banjolu. Postoje neke indicije da bi mogla pripadati razdoblju ranog srednjeg vijeka, no to u ovoj fazi istraživanja ne možemo potvrditi.

¹²³ Usp. Brogiolo, Chavarria Arnau 2008: 23.

¹²⁴ Usp. Skoblar 2006, ulomci kat. br. 28 i 31.

5. Rana romanika

Jednako kao što je Crkva svojom pojavom u razdoblju ranog kršćanstva uzrokovala nove odnose elita, tako je razdoblje rane romanike, obilježeno velikom benediktinskom reformom i podizanjem novih zdanja u prostoru, donijelo sa sobom promjene u organizaciji ruralnog teritorija otoka Raba. Novopodignuti samostanski kompleksi još su jednom promijenili odnose elita u prostoru. Ne secirajući u detalje tijekom reforme niti zahvate u urbanom tkivu grada Raba, jer nam to nije tema, a i već je o tome pisano,¹²⁵ usredotočit ćemo se na pojavu novih benediktinskih samostana na otoku Rabu te vidjeti na koji su način dva ruralna, sv. Stjepan u Barbatu i sv. Petar u Supetarskoj Dragi, nastavila fenomen kršćanske simboličke dominacije prostorom.

5.1. Kontekst pojave rane romanike na otoku (karta 6)

Osvit 11. stoljeća Rab dočekuje između hrvatskog, venecijanskog i bizantskog pola, vjerojatno u društvenom i gospodarskom usponu s obzirom na niz pozitivnih čimbenika koji od kraja 10. stoljeća utječu na srednjovjekovno stanovništvo. Gradom krajem 10. i početkom 11. stoljeća vladaju biskupi Petar i Madius, od kojih potonji radi na unaprjeđenju veza s rastućim venecijanskim središtem.¹²⁶ Povezan plovidbenim putovima sa ostalim gradskim središtima na istočnom Jadranu, Rab u vremenu 10. i 11. stoljeća drži status vrlo razvijenog gradskog središta.¹²⁷ Izvan zidina stanovništvo je okupljeno u manje seoske naseobine koje se, poput vila rustica u antičko vrijeme, sklanjaju uz rubove obradivih površina radi veće mogućnosti eksploatacije zemljišta.

Na međunarodnoj razini Bizant ustupa udaljene sjeverne krajeve Carstva venecijanskom gospodarskom uzletu, a Crkva se, zajedno s benediktinskim redovima, okreće unutarnjoj reorganizaciji. Vrijeme mijena iznjedrit će pojedince poput Romualda iz Ravenne, uglednog opata iz Pompose čije će djelovanje odjeknuti prostorom čitavog jadranskog kruga. Romuald će svoje reformatorske ideje prenijeti Gaudenciju, opatu samostana sv. Petra u Osoru koje će postati žarištem crkvene reforme na Jadranu.¹²⁸ Protagonisti crkvene reforme u Dalmaciji, biskup Lovro i biskup Ivan, upravo iz osorske opatije dolaze u Dalmaciju i šire reformatorske

¹²⁵ Usp. Jurković 1990a, 1992 i 2013.

¹²⁶ Budak 1987: 193-194.

¹²⁷ Mlacović 2008: 179.

¹²⁸ Jurković 1990a: 17.

ideje diljem istočne obale Jadrana. Nove crkvene prakse koje promiču, prvenstveno nova liturgija, zahtijevat će drugačije arhitektonske oblike - *ranoromaničke*. Ti će se oblici smjestiti i u rapski teritorij gdje će, u slučaju samostana sv. Petra, oblikovati krajolik do današnjih dana.

* * * * *

Reformirani benediktinci na otoku Rabu od 11. stoljeća podižu nova samostanska zdanja: ženske samostane sv. Andrije i sv. Ivana u Rabu, opatiju sv. Petra u Supetarskoj Dragi te opatiju sv. Stjepana u Barbatu. Rasprave o točnim povijesnim okolnostima osnivanja gradskih samostana ostavit ćemo po strani.¹²⁹ Za potrebe istraživanja ovog rada puno je važnije usredotočiti se na novu organizaciju ruralnog krajolika koju sa sobom donose samostanska zdanja u Supetarskoj Dragi, odnosno Barbatu.

1059. rapski biskup Drago s priorom Maiusom i gradskom komunom daju Fulkonu, opatu koji dolazi iz zadarskog samostana sv. Krševana, crkve sv. Petra i sv. Ciprijana te posjede s namjerom da podigne novu benediktinsku opatiju u Supetarskoj Dragi¹³⁰ (Sl. 26). S druge strane otoka, u barbatskom predjelu Pašturan, na mjestu današnje crkve sv. Stjepana iz 1850. također djeluju benediktinci. Točan datum osnivanja samostana nije nam poznat, ali isprava iz 1251. o posredovanju opata Verussie (*abbas sancti Stephani Arbensis diocesis*) u sporu između rapskog kaptola i opata sv. Petra prvi je spomen postojanja opatije.¹³¹ Ime opatije može se povezati sa drugom ispravom koja već 1086. navodi crkvu sv. Stjepana,¹³² što nas navodi na zaključak o uspostavljanju i ove opatije u razdoblju dolazaka benediktinaca na otok u 11. st.

Prihvatimo li tezu kako su benediktinci u Barbat, na lokaciju koja nam sugerira kontinuitet kultnog mjesta od ranog kršćanstva (usp. poglavlje 4.3.1.), stigli u jeku reforme, možemo rekonstruirati plansko i organizirano zaposjedanje rapskog ruralnog teritorija. Pritom treba imati na umu razliku u ekonomskoj moći, a time i političkoj moći dviju opatija. Podatak iz 1472. govori kako samostan sv. Stjepana biskupu plaća tek jednu petinu od iznosa koji plaća opat Supetarske Drage.¹³³ Obje lokacije, duboka uvala Supetarske Drage s pogledom na sjeverni akvatorij, te istaknut položaj u Barbatskom kanalu koji je glavni pristupni plovni put gradskom središtu, od iznimnog su strateškog značaja u mikropografskoj situaciji Raba (Sl.

¹²⁹ Usp. Mlacović 2008: 175-177; Jurković 1990a: 142-145 i 2013: 210-21.

¹³⁰ Pismo ugovora sastavljeno 1059. naknadno je potvrđeno sumnjivom ispravom kralja Petra Krešimira IV iz 1070. Privilegije o korištenju solana i prava na ribolov konačno je potvrdio papa Inocent III. 1199. godine. Ostojić 1964: 120-122.

¹³¹ Kronika I: 530.

¹³² Ostojić 1964: 127.

¹³³ Mlacović 2008: 166.

27). Pokrivanje sjevernog i južnog ulaza u glavnu i najdužu otočnu udolinu uspostavilo bi kontrolu na tri razine: A) gospodarskoj, s obzirom na poljoprivredni značaj lokacija i potrebu opskrbe samostana hranom i soli¹³⁴ B) strateškoj, što je dokazano tijekom sukoba s Mađarima u Dragi u 12. stoljeću¹³⁵ i C) simboličkoj, na tragu razmišljanja o kontinuitetu zaposjedanja ključnih točaka u naslijeđenom geografskom području. Benediktinci nisu prvi koji su prepoznali značaj ovih dviju lokacija: indikacije o naseljenosti lokaliteta u Dragi još u antičko vrijeme, odnosno nalazi oko crkve u Barbatu iz 6. st. govore u prilog tome.

5.2. Razmatranja o ranoromaničkoj arhitekturi Barbata

Crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi jedna je od najpoznatijih crkava ranoromaničkih svojstava na području Jadrana. Arhitektura i skulptura crkve poznate su u znanstvenoj literaturi više desetljeća¹³⁶ (sl. 28). Uz nekoliko pregradnji (istočno pročelje u srednjem vijeku, suvremena konzervacija), sačuvana je u gotovo izvornom obliku te daje nam jasan uvid u funkcioniranje nove arhitekture 11. stoljeća. O samostanu imamo nešto manje podataka, no nova arheološka istraživanja koja se provode zadnjih godina pružit će nam jasniji uvid u razvoj kompleksa.¹³⁷

Bazilikalni volumen ranoromaničke crkve, četverokrilni tlocrt samostana s klaustrom te vertikala zvonika (danas reducirane visine) snažno su dominirali nizinom Drage, a i danas ostaci pokazuju nekadašnji sjaj svojih struktura. Na drugoj strani otoka situacija je suprotna. Zasad nemamo nalaza koji bi nam omogućili rekonstruirati pretpostavljenu ranoromaničku fazu. Na temelju spomena o iskopanim strukturama sjeverno od današnje crkve,¹³⁸ provedena su geofizička istraživanja terena, no nisu urodila plodom.¹³⁹ Sjeverni perimetralni zid starijeg dijela groblja južno od crkve (Sl. 29) sadržava vidljivu zidnu strukturu koja bi mogla upućivati

¹³⁴ Razdoblje 11. stoljeća svjedoči razvoju poljoprivredne eksploatacije zemljišta. Razvojem društva dolazi do demografskog rasta, što sa sobom povlači potrebu povećanja poljoprivredne proizvodnje. U tom se razdoblju krči teritorij radi poljoprivrede, u čemu su određenu ulogu vjerojatno odigrali i monasi novih samostana. Nedved 1990: 40; Budak 1987: 196. D. Mlacović nam donosi podatke o zemljištima opatije sv. Petra koje su se rasprostirale diljem otočnog teritorija. Mlacović 2008: 168-169.

¹³⁵ Budak 1987; 196.

¹³⁶ Jurković 1990a, 1990b; Jakšić, N. (1983): Tipologija kapitela 11. st. u Dalmaciji. *Starohrvatska prosvjeta III-13*, str. 203.-215.

¹³⁷ Arheološka istraživanja MIC-a za kasnu aniku i srednji vijek 2016. - 2017. godine obuhvatila su otvoreni prostor ispred zapadnog pročelja crkve i zvonika. U vremenu pisanja ovog rada istraživanja su još u tijeku te rezultati nisu objavljeni.

¹³⁸ Kronika I: 841.

¹³⁹ Rizner 2012: 41.

na srednjovjekovno podrijetlo. Neki nam podaci ipak mogu ukazati na detalje o starijoj fazi crkve. Naravno, riječ je o slobodnim pretpostavkama koje treba uzeti s velikom dozom opreza.

Crkva iz 19. st. podignuta je na mjestu starije što nam potvrđuje uvid u katastar iz vremena prije pregradnje (Sl. 30). Katastar pokazuje relativno razvedeni oblik longitudinalnog tlocrta sa istakom kvadratnog tlocrta sa sjeverne strane, no ne možemo biti sigurni u točnost izmjere. Znamo kako je u stariju crkvu u prvoj polovici 19. stoljeća (pretpostavljamo da je riječ o srednjovjekovnoj) moglo stati između 200 do 300 vjernika te da je imala lopicu, otvoreni trijem.¹⁴⁰ Izvori također navode kako je crkva imala 3 oltara.¹⁴¹ Podatak je indikativan te nam daje mogućnost zaključiti troapsidalno svetište što odgovara tipologiji ranoromaničke arhitekture. Današnja ukupna dužina crkve iznosi oko 26 metara, što ugrubo odgovara dužini komparativnog primjera za ranoromaničku arhitekturu, sv. Petru u Dragi (dužina oko 23 metra).

* * * * *

Vrlo slobodno interpretirani podaci ne mogu garantirati točnu rekonstrukciju starije faze crkve. Jedna je činjenica ipak čvrsto utemeljena: samostanski kompleksi sv. Petra i sv. Stjepana, okruženi velikim poljoprivrednim samostanskim posjedima koji su činili znatan dio otočkih posjeda, dominirali su ruralnim krajolikom otoka te slali jasnu poruku svakom prolazniku o dominantnoj ulozi Crkve u prostoru.

¹⁴⁰ Kronika III: 524, 526; Kronika III: 562.

¹⁴¹ Kronika II: 101.

6. Horizont zrele i kasne romanike

Zreloromanički i kasnoromanički sloj ruralnog krajolika otoka Raba zastupljen je jednim tipom spomenika. Riječ je o crkvama manjih dimenzija karakterističnog jednobrodnog pravokutnog tlocrta sa istaknutom polukružnom apsidom i otvorenim drvenim krovom. Povijesni izvori¹⁴² na prijelazu iz kasnog srednjeg vijeka u novi vijek donose nam preko četrdeset crkava i kapela pod upravom rapskog kaptola, od čega je većina rasprostranjena po otočnom teritoriju. Analizirajući njihove položaje, možemo dobiti uvid u stupanj naseljenosti pojedinih dijelova otoka. Spomenici će nam tako poslužiti kao povijesni izvori za proučavanje nekih elemenata društvenog života na otoku. Istraživanje možemo okrenuti i u suprotnom smjeru: istražujući odnose u srednjovjekovnom društvu, doći ćemo do nekih obrazaca u gradnji i korištenju sakralnih objekata.

Pojavni arhitektonski oblici u nekom prostoru rezultat su društvenih praksi i potreba korisnika. Odgovor na pitanje o uzrocima rasprostranjenosti ovog jednostavnog tipa crkava u krajoliku leži u sagledavanju društvene slike, odnosno seoske zajednice. Za osnovno ispoljavanje vlastitih životnih praksi ona ne zahtijeva *veliku arhitekturu* - velike sakralne i samostanske komplekse, javne građevine - već objekte proporcionalne vlastitim mogućnostima i potrebama. Iskoristio bih lokalni primjer za potvrdu teze. Monumentalna crkva sv. Lovre, dimenzijama bliska ranokršćanskoj katedrali, nastala je kao odgovor na potrebu širenja utjecaja društvenih elita. Ne znamo je li riječ o biskupu ili lokalnom moćniku van crkvenih krugova. U nekom trenutku (s obzirom da Rab nije doživio radikalni rez u razvoju, bolje je reći uslijed perioda promjena), s promijenjenim društvenim odnosima, prestaje potreba za takvim tipom arhitekture. Bez društvenog sloja koji bi velik i skup objekt koristio i održavao, a davno prije senzibiliteta za vrijednost baštine, lokalna zajednica odustaje od njega te adaptira sakralni prostor u znatno reducirani oblik koji može koristiti. Na istom principu počiva postojanje jednostavnog romaničkog jednobrodnog tipa crkve: on je kao tradicionalni motiv svima prepoznatljiv, zadovoljava potrebe i ne treba ga mijenjati.¹⁴³

¹⁴² O. Badurina donosi prijepis dvaju inventara sakralne baštine Raba: popis venecijanskog opata Bartula Parutte iz 1472. i popis svih crkava i kapela pod upravom rapskog kaptola iz 1510., sa opaskama i dopunama arc. Marinellisa iz 1775. Inventarizacija romaničke ruralne sakralne gradnje u ovome se radu velikim dijelom oslonila upravo na te povijesne popise, u slučajevima nekih crkava i jedine izvore podataka. Kronika II: 16; Ibid. 97 – 101.

¹⁴³ Uvod je nastao na temelju teza o odnosu *male* i *velike* arhitekture koje M. Jurković iznosi u svojoj doktorskoj disertaciji. Usp. Jurković 1990a.

6.1. Okolnosti vremena 12.-14. stoljeća

Kratak uvid u gospodarske okolnosti potreban je kako bismo definirali tko je ta društvena zajednica koja čini sloj korisnika sakralne gradnje. 12. je stoljeće vrijeme prosperiteta gradske komune i velikih obnova, kada je grad *veliko gradilište*.¹⁴⁴ Obnavljaju se pročelja crkava te se gradi prepoznatljiva vizura vertikalna zvonika. Pod okriljem novoformirane zadarske nadbiskupije, a na temelju istaknute uloge na trgovačkim putevima sjevernog Jadrana te vezama s Venecijom, Rab je gospodarski jaka zajednica, s razvijenim i stabilnim lokalnim gospodarstvom.¹⁴⁵ Ono počiva na proizvodnji žitarica i vina, stočarstvu, preradi soli i obrtnoj proizvodnji, a razdijeljeno je između manjih seoskih naselja - stanova povučenih uz rubove imanja, samostanskih posjeda kojima naselja počinju gravitirati (poput mlinica u Supetarskoj Dragi) te kaptolskih posjeda.¹⁴⁶ Skromni povijesni izvori i ostaci arhitekture koje ćemo uskoro predstaviti pomažu nam rekonstruirati barem dio priče o naseljavanju otočnih krajeva u zreлом srednjem vijeku. Osim Raba, vjerojatno se u 12. stoljeću osniva župa u Palitu, a tada bi već trebala postojati i *samostalna kapelanija* na području oko sv. Anastazije, vrlo važnom prometnom i gospodarski aktivnom području još od antičkih vremena. Kampor i Barbat svjedoče razvoju naseljavanja u 13. stoljeću.¹⁴⁷

Kako se krećemo prema razdoblju 13. i 14. stoljeća, i ostale se jadranske komune razvijaju. Rab, u jednom trenutku korak uz korak jadranskim centrima poput Trogira, postupno biva ograničen malim teritorijem kojime može raspolagati. Fokus Venecije prebacuje se na Zadar, a trgovačke i političke veze koje su ga nekoć činile važnim centrom na Jadranu postupno blijede. Naredna će razdoblja svjedočiti ekonomskoj stagnaciji te postupnoj degradaciji.

6.2. Inventarizacija romaničke sakralne arhitekture (Karta 7)

Osnovni je problem u proučavanju romaničkih ruralnih spomenika jednostavnog oblika slabo ili nikakvo poznavanje mikrosituacije koja prethodi vremenu intenziviranja pojave arhivskih zapisa 12. i 13. stoljeća. Skupina tih *malih* spomenika značajna je u svojim lokalnim okvirima. Ona je bez većeg značaja u širim umjetničkim kretanjima, stoga se rijetko arheološki istražuje, što onemogućuje spoznaju o njihovom eventualnom životu prije dokumentiranja. S obzirom da su proizašli iz konteksta koji nije zahtijevao kompleksna stilska ostvarenja, već se

¹⁴⁴ Mlacović 2008: 174.

¹⁴⁵ Ibid. 174-182, 199.

¹⁴⁶ Budak 1987: 195; Mlacović 2008: 167.

¹⁴⁷ Jurković 1990a: 50.

oslanjao na osnovno korištenje generičkih jednostavnih oblika, stilska analiza ne može nam otkriti mnogo toga. Imajući sve ove poteškoće na umu, izrada ovog inventara neće se usredotočiti na dublju analizu razvoja pojedinih spomenika, već će za cilj imati stvoriti ukupan pregled njihove pojave na rapskom teritoriju. Pregled pišem u nadi da će poslužiti barem kao okvir za neka daljnja istraživanja ove problematike.

Prilikom izrade pregleda spomenika oslonio sam se na arhivski popis crkava i kapela koje nam donosi O. Badurina (usp. ranije u tekstu). Povijesni katastar i kartografski izvori također su bili vrijedan izvor informacija. Njih sam usporedio s dosad objavljenom literaturom u pokušaju rekonstrukcije srednjovjekovnog povijesnog pejzaža i osnovnih prometnih pravaca.

* * * * *

Logično je započeti terenski pregled kretanjem iz političkog i društvenog središta otoka, povijesne rapske jezgre. S gradskog su polutooka preko močvarnog Palita (*Palud*) kretala tri povijesna pravca, svaki prema drugom dijelu otoka.¹⁴⁸ Prvi je uz brdo Malu Kokošicu vodio na sjeverozapad prema kamporskom naselju; drugi je prometni pravac preko otočnog grebena Vrsi - Gonar povezivao Palit i Mundanije, dok je treći pratio gradsku luku i uz uzvišenje Vrsi vodio prema sv. Anastaziji. Za naše je područje istraživanja potrebno predstaviti komunikaciju Rab - Palit - Mundanije te Rab - Vrsi - sv. Anastazija (Sl. 31).

Dvije povijesne trase povezivale su područje Palita i Mundanija preko masiva Gonar - Vrsi. Jedan se pravac uspinjao prema brdu na čijem se vrhu smjestila srednjovjekovna **crkva sv. Ilije**¹⁴⁹ (Sl. 32). Položaj crkve strateški je vrlo značajan. S vrha brda kontrolira se područje Palita, grada Raba, Kampora te Mundanija na sjevernoj strani. Crkva je potpuno pregrađena 1920-ih godina te poneki detalj o njenom izvornom obliku znamo isključivo preko bilješki O. Badurine. Prema skromnom opisu, pripadala je tradicionalnom jednobrodnom tipu.¹⁵⁰ Na obližnjem vrhu sjeverozapadno od sv. Ilije nalazila se crkva **sv. Bartolomeja**.¹⁵¹ Od sv. Ilije cesta se spuštala u mundanijsko polje. Povijesna trasa drugog puta kojim se prelazio hrbat

¹⁴⁸ Usred Palita nalazio se most **sv. Gervazija** u blizini istoimene crkve. D. Mlacović navodi moguće ranokršćansko podrijetlo lokaliteta s obzirom na indikativan titular. Kult sv. Gervazija slavio se sa sv. Protazijem u vrijeme ranog kršćanstva. Mlacović 2008: 171. U popisu kaptolskog inventara iz 16. st., revidiranog u 18. st., Marinellis tvrdi kako je crkva sv. Gervazija i Protazija već porušena. Kronika II: 97.

¹⁴⁹ Komparacijom povijesnog katastra (KAT), povijesne karte iz 19. st (HAB 2). te zračne snimke iz 1968. (DOF 1968), sa sjeverne strane puta primjećuje se postojanje objekta nepoznate namjene uz toponim *Spalatin* (Sl. 36). Temelji strukture, danas pod zemljom, jasno se naziru na snimku iz 1968., a pošto je to danas neizgrađena parcela, moguće je pristupiti istraživanju lokaliteta.

¹⁵⁰ O. Badurina prenosi opise lokalnog stanovništva. Izvorna je crkva bila malih dimenzija, 5x4 metra s lopicom ispred. Jedini preostali ulomak zida, sjeverni, uzidan je u zid nove crkve. Kronika IV: 557.

¹⁵¹ Marinellis 1775. spominje samo ostatke zidanih struktura. Kronika II: 97.

Gonar-Vrsi, vezana za toponim *Plaj*, sačuvana je dijelom u svom izvornom obliku.¹⁵² S druge strane brda, u mundanijskom polju na potezu povijesne prometnice smjestila se **crkva sv. Mateja** (Sl. 33), također pregrađena u prvoj polovici 20. stoljeća. O. Badurina bilježi običaje korištenja crkve i međusobni odnos s crkvom sv. Ilije na prijelazu stoljeća. Primjerice, zimi se misilo u sv. Mateju, a ljeti, kada bi stanovništvo češće putovalo u grad, u sv. Iliji. Vjerujem kako su se ti običaji prakticirali i u prethodnim stoljećima.¹⁵³

Put od sv. Mateja vodi u smjeru jugoistoka do već spomenutog lokaliteta **sv. Anastazija** (Sl. 34). Danas porušena, nalazila se na povijesnoj granici Mundanija i Banjola te na razmeđi puteva za prema Supetarskoj Dragi, Banjolu i gradskom središtu (Sl. 35). Prvi je put spomenuta u 14. stoljeću, a već se u 15. navodi njeno napuštanje.¹⁵⁴ Titular navodi na ranije podrijetlo, kao i u palitskom slučaju sv. Gervazija.¹⁵⁵ M. Jurković donosi podatak o njenoj važnoj ulozi u funkcioniranju crkvene organizacije otoka. Moguće je kako je već u 12. stoljeću ovdje formirana župa, što ukazuje na koncentrično širenje crkvene organizacije iz gradskog središta na ostale krajeve otoka.¹⁵⁶ Južnije od sv. Anastazije, na području Markove Drage, smjestila se **crkva sv. Marka.**, prvi puta spomenuta 1369.¹⁵⁷ Sačuvani ostaci zidova i apside uvršteni su 2014. u pregled lokaliteta u projektu *Arheološka topografija otoka Raba*¹⁵⁸ (Sl. 38).

Povijesni put nastavlja od sv. Anastazije prema jugoistoku, no prije nego što krenemo u prikaz lokaliteta oko uvale Banjol, treba ukazati na određene zanimljivosti područja smještenog između trase puta i morske obale. Današnji predjeli oko triju uvala Padova, Pičuljana i Artića uvelike su transformirani te je vrlo teško rekonstruirati srednjovjekovne prostorne odnose na kopnenoj strani (Karta 8). Područje je zanimljivo jer se na relativno malom arealu spominje čak 5 srednjovjekovnih crkava, od čega su nam danas poznate dvije. Karakteriziraju ga izmjene tri pitoreskne uvale i brežuljkast kraj, a svojim položajem u direktnoj je vizualnoj komunikaciji s poluotokom grada Raba. **Crkva S. Petri de Mu(r)chia** sačuvana je samo u spomenu. Prema Marinellisovom opisu lokacije (Marinellis, 1775: „...é quasi in facia del scoglieto ove si pesca li toni“¹⁵⁹ - referira se na otočić Sv. Juraj ispred gradske luke, na kojemu su i danas sačuvani

¹⁵² Prilikom rekognosciranja terena utvrđeno je postojanje ostataka masivne zidne strukture sa sjeverne strane puta, na mjestima debele i do 1 m. Pretpostavljena je fortifikacijska uloga strateške točke nadzora puta. Geografske koordinate lokaliteta: N 44°45'52.1 - E 14°45'46.2 (Sl. 37).

¹⁵³ Kronika IV: 311.

¹⁵⁴ Jurković 1990a: 48.

¹⁵⁵ Usp. Vedriš (2007): Štovanje sv. Anastazije u Sirmiju, Carigradu i Rimu u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku, *Diadora* 22, str. 191.-215.

¹⁵⁶ Jurković 1990a: 48.

¹⁵⁷ Kronika I: 613.

¹⁵⁸ Lipovac Vrkljan, Konestra 2015: 129.

¹⁵⁹ Kronika II: 100.

ostaci **kapele sv. Juraja**) te bilješkama O. Badurine koji je ubicira na rt Artić / Puntu Petrać, mogli bismo je smjestiti na južni kraj uvale Padova III. Crkva je bila smještena blizu mora, a ostaci su preživjeli sve do kraja 19. stoljeća kada ju je lokalno stanovništvo porušilo.¹⁶⁰ Crkve **sv. Marina**¹⁶¹, **sv. Mihovila in Paran**¹⁶² i **sv. Luke**¹⁶³ također su bile smještene na području uvala Padova. Jedinu sačuvanu, sv. Luku smještenu na brežuljku turističkog kampa Padova III, objavio je I. Barić s fotografijom iz 1990-ih gdje se vidi kako su zidovi i apsida, premda teško oštećena, sačuvani do visine krovišta.¹⁶⁴ Primjećuje se vrlo široka apsida karakteristična za kasnije romaničko razdoblje (Sl. 39).

Crkve smještene po zelenim uvalama najvjerojatnije su bile privatne crkve zavjetnog karaktera. Njima treba pridodati i crkvu sv. Zenona na rtu Frkanj te vjerojatnu kapelicu na sjevernom rtu otoka Dolin. Podizanje privatnih crkava na isturenim točkama ili u zatvorenim uvalama na Rabu nisu strana pojava. S druge strane otoka, na Kalifrontu, svjedočimo jednakom slučaju. Razlika je što ove crkve doslovno i simbolički okružuju poluotok grada Raba. Sloj naručitelja mogla bi biti rapska urbana elita koja sa isturenog poluotoka ostvaruje direktnu vizualnu komunikaciju sa svojim sakralnim investicijama.

Nastavak ceste od sv. Anastazije prema jugoistoku prolazi kroz područje zvano Kaplak, područje vodorazdjelnice s puno izvora vode i tekućica. Moguće antičke i kasnoantičke lokalitete ranije smo opisali u tekstu. Put nastavlja prema jugoistoku i skreće prema uvali Banjol. Uz današnju cestu te blizu moderne župne crkve sv. Lucije u privatnom se dvorištu nalaze ostaci stare **crkve sv. Lucije** (Sl. 40). Romanička crkva dužine je desetak metara, a sačuvani su joj sjeverni i južni zid te istaknuta polukružna apsid s trijumfalnim lukom. Tehnika izvedbe luka navela je neke stručnjake (M. Jurković, M. Domijan) na zaključak kako on nije izvorno izrađen za nju te da je možda riječ o nekoj ranijoj građevini u blizini, na što eventualno upućuje i skica pronađenog pluteja M. Sabljara. Crkva je zidana je fino obrađenim većim tesancima te je bila ožbukana iznutra i izvana, no njeno pročelje nije sačuvano. Za crkvu se zna točan datum gradnje: spominje se 1343. godina.¹⁶⁵ Kasni datum gradnje isprva se kosi s

¹⁶⁰ „...za oluja, u nju nadirahu valovi...“ Kronika I: 739.

¹⁶¹ Marinellis, 1775: „...Nel ostro del posto de Pado uno monticello tutto piantato...“ Kronika II: 97.

¹⁶² Marinellis, 1775: „...nel sito poco discosto della capella di s. Luca di Lona(g?) e s. Marina a Padova...“ Ibid. Sačuvan je spomen ruralne kapele iz 1329. Kronika I: 580.

¹⁶³ Marinellis, 1775: „...un monticello per mezzo el scoglietto qual el e' oppreso Arbe...“ Ibid.

¹⁶⁴ Barić 2007: 242. Na ortofoto snimci iz 1968. također su vidljivi zidovi bez krova. Unazad par godina izvedeni su hitni sanacijski radovi, međutim posao je obavljen iznimno neprofesionalno i mimo stručnog nadzora. Zatvoreni su svi otvori, crkva je pokrivena betonskom dekom, a zidovi su obilno zaliveni cementnom žbukom. Srednjovjekovna crkva dovedena je do stanja neprepoznatljivosti.

¹⁶⁵ Jurković 1990a: 231.

romaničkim karakteristikama, međutim treba uzeti u obzir tradicionalnu sredinu koja je ovakav tip crkava podizala i koristila. M. Jurković uspoređuje je s tri ostala kasnoromanička ostvarenja iz 14. st. - crkvom sv. Marije u Novalji na Pagu, sv. Katarinom u gradu Rabu te sv. Margaretom na Kalifrontu. Na temelju njihovih karakteristika zaključuje kako je ruralna sredina nastavila koristiti generički romanički tip sakralne arhitekture i u kasnim razdobljima, ali, s obzirom na drugačiji tretman nekih arhitektonskih elemenata (proporcijskim omjerima fasada i preslica npr.), iskazuje svijest o promjeni koju crkvena arhitektura doživljava u kasnom srednjem vijeku.¹⁶⁶

U korpus srednjovjekovnih crkava ovog područja koji donosi Marinellis treba uključiti i spomen neubicirane **crkve s. Domniona** (sv. Duje?) i **crkvu sv. Viktorije** prvi put spomenutu u 15. st. koja se vjerojatno nalazila kod groblja u Banjolu.¹⁶⁷ Pojedini kartografski izvori crkvu sv. Lucije ubiciraju južnije, u blizinu uvale Banjol i već predstavljene crkve sv. Lovre. Tu doista stoji još jedan primjerak manje romaničke crkve jednobrodnog tlocrta sa istaknutom apsidom, no to je **crkva sv. Marije Magdalene** (Sl. 41). O. Badurina objašnjava zbrku: sv. Lucija u jednome je trenutku prestala obnašati funkciju te je njen oltar premješten u sv. Mariju Magdalenu. Otad je narod naziva Lucijom.¹⁶⁸ Crkva je zidana uslojenim klesancima s ritmičkom izmjenom redova tanjih i debljih blokova u omjeru 1:3. Zajedno s monumentalnim kamenim dovratnicima te polukružno zaključenim portalom sugeriraju visoku razinu izrade i poznavanja romaničkog zidanja. Kako crkva nije ožbukana izvana ni iznutra, možemo vidjeti očite naknadne pregradnje srednjovjekovnih zidova. Marinellis potvrđuje navodeći kako su u 18. st. seljani sami popravili crkvu.¹⁶⁹ Do crkve stoji nekoliko ulomaka stupova, odnosno baza, što nije čudno za područje Banjola s obzirom na očiti dugi period naseljavanja. Najbolji primjer tome je obližnji **sv. Lovre**.

Nastavljajući dalje prema Barbatu, dolazimo do raskrižja u Knežićima odakle kreće široki put prema sv. Kuzmi i Damjanu. Pregradnja je očito nastupila u vremenu romanike ili kasnije (tragovi mogućeg svođenja!), ali riječ je o specifičnoj investiciji, odnosno redukciji forme i kvalitete izvedbe.

Možemo samo pretpostaviti oblik srednjovjekovne crkve sv. Stjepana u barbatskom Pašturanu, no on nema veze s generičkim tipom jednobroda s polukružnom apsidom. U blizini se spominje

¹⁶⁶ Jurković 1990a: 231-233.

¹⁶⁷ Kronika II: 97; Ibid.: 80; Kronika I: 747.

¹⁶⁸ Kronika I: 593.

¹⁶⁹ Kronika II: 100.

sv. Rok¹⁷⁰ koji bi mogao predstavljati taj tip. Južnije od crkve i groblja poznat nam je još jedan primjer romaničkog jednobroda, sačuvan tek u nekoliko redova kamenja u privatnom dvorištu na rivi. Riječ je o **crkvi sv. Ivana** (Sl. 19) po kojemu je predio Ivanac dobio svoje ime. Marinellis u svome popisu zapisuje *s. Joannis della Nona / s. Zan della Nuna* čije granice povezuje sa sv. Stjepanom te zaključujemo kako misli upravo na Ivana.¹⁷¹ Prema pričama lokalnog stanovništva, crkva je na prijelazu stoljeća još stajala pod krovom, ukupne dužine oko 10 metara. Okopavajući zemlju oko ostataka crkve, navodno je pronađen veći broj žara.

Konačno, dodat ćemo i dva spomenika koja I. Barić objavljuje u svojoj monografiji sa skromnim ostatcima apsida, **sv. Mariju** jugoistočno od Barbata te navodnog **sv. Barbata** istočno od Pudarice (Sl. 43).

* * * * *

Ovaj inventarni prikaz statističkog je karaktera i nije mu cilj analizirati svaku građevinu. Smatram kako do nekog važnijeg zaključka o individualnim značajkama crkava ne bismo mogli doći s postojećim stanjem istraženosti. Ono što možemo dokazati pregledom jest smjer i opseg širenja crkvene organizacije iz središta otoka, grada Raba, te opća tendencija ruralnog krajolika da svoj prostor obilježi naslijeđenim pojavnim oblicima. Iako se određene novine uvode, tradicionalni oblik ovih crkava na Rabu opstaje praktički do novog vijeka. Elita će nastaviti koristiti taj tip za svoje zavjetne sakralne građevine; puk će, prakticirajući vjeru u manjim lokalnim zdanjima, razviti vlastitu interpretaciju kako sakralni prostor mora izgledati. Eventualne novine tradicionalno orijentirano društvo možda ne bi znalo objektivno valorizirati. Pošto Rab nema aktere koji bi potpomagali uvođenje novih formi (za razliku od otoka Krka gdje svjedočimo utjecaju moćne porodice Frankopana), već se zadovoljava postojećim, uvriježeni oblici ostat će oblikovati ruralni pejzaž. Ipak treba spomenuti neke promjene koje se pojavljuju u kasnijem razdoblju romanike. Primjeri kasnijih romaničkih crkava sv. Katarine u gradu Rabu, sv. Margarete na Kalifrontu ili sv. Lucije u Banjolu govore o novoj interpretaciji ustaljene romaničke forme jednobrodne crkve sa istaknutom polukružnom apsidom i otvorenim krovom. Primjer pročelja sv. Katarine koje odaje dojam vertikaliziranosti, odnosno stremljenja u visinu, može se interpretirati kao suptilna naznaka okretanju novim, gotičkim strujanjima.¹⁷²

¹⁷⁰ Kronika I: 584.

¹⁷¹ Kronika II: 101.

¹⁷² Jurković 1990a: 233.

Usudio bih se zaključiti kako je generički oblik ovakve gradnje pogodan upravo zato jer je jednostavnog, neutralnog oblika i podložan osobnoj interpretaciji. Osnovna forma crkava prisutna je u prostoru, ali i u podsvjesnoj percepciji stanovništva. Gledajući u katedralno zdanje, ili u ranoromanički volumen sv. Petra u Supetarskoj Dragi, srednjovjekovni će čovjek zapamtiti osnovni oblik kako crkva treba izgledati. Forma kvadra s dvoslivnim krovom i istaknutom apsidom *manje* arhitekture ustvari je reducirani oblik velike bazilike. Jednostavnost ruralnih oblika pruža i praktičnost - jednostavniju tehniku zidanja npr. Sve su to mogući zaključci koji se mogu temeljiti na ovom pregledu.

7. Zaključna razmatranja

Povijesno razdoblje koje se poklapa s prisutnošću kasnoromaničkih stilskih strujanja u prostoru, odnosno naznaka upliva gotičkih ideja, odabrano je kao gornja vremenska granica koja će biti područjem interesa ovoga rada. To ne znači negiranje doprinosa razvoju ruralnog krajolika ostalih, kasnijih razdoblja. Svako je razdoblje, bilo da je riječ o prosperitetnom dobu ili vremenu stagnacije, na osebujan način doprinijelo krajoliku koji su generacije naslijedile od prethodnih. I *nečinjenje* predstavlja jedan od načina oblikovanja svijeta koji nas okružuje. Razmotrimo lokalnu situaciju otoka Raba, na primjer.

Uzlazna putanja političko - gospodarske moći rapske komune zaustavljena je nakon što su se političke okolnosti promijenile. Grandiozni projekti iz razdoblja romanike koji su odašiljali poruku o moći otočke zajednice, poput izazivanja horizonta uzdizanjem zvonika, nisu nikada više nadmašeni. U slučaju da je Rab nastavio svoju ulogu bogate i utjecajne točke u prostoru sjevernog Jadrana, možda bi neki novi projekti zamijenili prijašnja ostvarenja i izbrisali njihove tragove u prostoru. Ne znamo bi li opstanak rapske komune u društvu najmoćnijih gradova na istočnojadranskoj obali doveo do toga da neko novo naselje zauzme ruralni teritorij, *antipod* urbanom, i urbanizira ga, izgradi drugi grad na otoku i napokon ispuni Ptolemejovu pogrešno utemeljenu pretpostavku o Collentumu? Ovakav rasplet povijesnih zbivanja omogućio je Rabu zadržati svoju osnovnu prirodu *grada i jednog velikog razvedenog sela*. Slabljenjem otočkog gospodarstva od 14. i 15. stoljeća neki povijesni elementi krajolika ostali su zamrznuti u prostoru i sačuvani do vremena kad ih suvremenim metodama istraživanja možemo uspješno rekonstruirati. Područje oko važnog, ali danas neistraženog lokaliteta sv. Anastazija te veliki dio nekadašnje prometnice od solana Supetarske Drage do dijela Banjola ostao je izvan zbivanja. B. Nedved tvrdi kako je ruralni krajolik manje više od antike preživio sve do 19., pa i prve polovice 20. stoljeća. Njena je tvrdnja točna ako se u obzir uzme da od antike sve do recentnog napuštanja poljoprivrede i intenzivne stanogradnje niti jedan period nije dominirao nad prirodnim krajolikom. Pogled na možebitne ostatke zidova ville rustice oko kojih i dalje rastu poljoprivredne kulture na području Kaplaka govori nam kako se taj dio krajolika nije uvelike promijenio. S druge strane, obalno područje Banjola i Barbata odavno je odustalo od ekstetski prihvatljive gradnje i poštivanja prostornih odnosa koji terenom traju od prapovijesti do danas. Nedirnuti spomenici u takvom prostornom kontekstu postaju sve rjeđi. Lokalitet sv. Lovro ostao je zbijen između tri nove gradnje te je pravo čudo što je tako veliki lokalitet sačuvan u cijelom perimetru.

Razmjer promjena nije jasno predočiv sve dok direktno ne usporedimo dva razdoblja. Jedna od metoda istraživanja, komparativno korištenje karata iz različitih povijesnih razdoblja, omogućila je nam je upravo to. Osim proučavanja mikrosituacije pojedinih spomenika (usp. sliku 1-2), u velikoj je mjeri pomogla ne samo rekonstruirati postojeće arheološke lokalitete, već na temelju uvida u osobnu percepciju okoliša srednjovjekovnog čovjeka razmišljati o potencijalnim novim lokacijama. Pogledajmo primjer vizualne komunikacije sv. Ilije s gradom Rabom. Suvremena gradnja negirala je shvaćanje značenja *strateško mjesto u prostoru*.

* * * * *

Koji su glavni zaključci ovoga rada te jesu li ostvareni ciljevi?

Jedan od temeljnih ciljeva bio je predstaviti inventar spomenika jednog dijela ruralnog krajolika otoka od vremena antike do kasne romanike (Karta 9). Smatram kako je tekst uparen s označenim lokacijama na karti ostvario taj zadatak. Lokacije spomenika u prostoru objedinjene u jedinstvenom prikazu pokazuju nam razvoj u iskorištavanju i zaposjedanju prostora tijekom stoljeća, kao i tendenciju da različita razdoblja iskorištavaju iste otočne lokacije te nastavljaju kontinuitet naseljavanja na značajnim točkama u prostoru. Nadalje, osim izolirane gradnje u krajoliku, poput lokaliteta sv. Stjepan u Barbatu, otočni prostor postupno u kasnijim razdobljima ispunjava i manja gradnja, u ovom radu predstavljena romaničkim tipom jednobrodnih crkava sa istaknutom apsidom. Njena koncentracija pokazuje nam neke značajke širenja opsega crkvene organizacije na otoku. Podrazumijeva se da će u međuvremenu nova saznanja moje napore učiniti zastarjelim. To i jest smjer u kojemu znanstvena istraživanja moraju ići.

Drugi cilj bio je uspostaviti osnovne obrasce korištenja prostora te pronaći sličnosti, odnosno različitosti u organiziranju ruralnog krajolika. S obzirom na ograničenost otočkog teritorija koja slobodno biranje životnih prostora čini luksuzom, bilo je moguće kronološki razlučiti glavne periode, definirati njihove aktere te načine na koji su zaposjedali / organizirali / koristili prostor. Uvodna su razmatranja predstavila predrimski krajolik te načine na koji je rimska civilizacija svoje opće vrijednosti manifestirala u specifičnoj situaciji otoka Raba. Vrijeme stagnacije i padanja moći Carstva pod vanjskim i unutarnjim pritiscima pratio je i akter koji je lice zapadne civilizacije označio zauvijek: Crkva. Pitanje implementacije novih objekata u prostor - crkava kao simbola dominacije u prostoru te utvrda kao osiguravatelja trenutnog stanja života uparilo se s nekim razmišljanjima o kontinuitetu antike. Ranosrednjovjekovlje je ostavilo izraziti utjecaj u formiranju hrvatske državnosti u Dalmaciji, no s obzirom na izostanak nalaza ovdje,

nije se dublje ulazilo u taj period. Period rane romanike doveo je nove protagoniste oblikovanja krajolika, redovnike. Njihova mirna kulturna okupacija terena povezana je s nastojanjima svakog društva da iskoristi dobivene resurse; prostor i dominacija prostorom samo je jedan primjer. Na kraju, pristupilo se inventarizaciji posebnog tipa spomenika koji je obilježio period zrele i kasne romanike. Jednostavne jednobrodne crkve sa istaknutom kupolom predstavljene su kao iskaz privrženosti tradicionalnom, naučenom.

I za kraj, odredio bih najvažniji čimbenik u određivanju načina gospodarenja zemljištem tijekom različitih povijesnih razdoblja: geografsku situaciju. *Mikrotopografska situacija*, kako navodi Ž. Rapanić, uvjetovala je da se u različitim povijesnim periodima, bez obzira na strukturu elita koje vode društvo, prostor više manje koristi na jednak način. Otok Rab zahvalan je primjer za proučavanje umjetničke topografije terena. Jedinstvena geografska situacija s jedne je strane ujedinila prostor (primjer postojanja jedinstvene prometnice kroz povijest), a s druge uvjetovala načine njegova korištenja (primjer strateškog položaja sv. Ilije).

Konačnim se pitanjem vraćam na problem istaknut u predgovoru. Je li, s obzirom na radikalnu transformaciju kojoj je otočno tkivo podleglo, prekasno za pristupanje istraživanju spomeničke baštine na ovakav način? Područje Banjola i Barbata uvelike je transformirano, no još uvijek veliki dio središnjeg područja otoka Raba koji je nekada predstavljao strateški važan prostor pruža mogućnosti daljnjeg istraživanja spomenika. Spomenik nije jedinstveno i samostalno ostvarenje. Kasnoromanička crkva ili brončana skulptura, svejedno je: to je produkt ljudskog djelovanja. Čovjek i društvo djeluju u određenom prostoru. Stoga zaključujem kako je za otkrivanje novih spomenika nužno krenuti iz makroperspektive. Definirati okvir, između ostaloga i okvir fizičkog prostora života, u kojemu će umjetnost nekog doba nastajati. Tek tad možemo krenuti s fokusiranjem na određenu problematiku. Ključ je uspjeha u učinkovitoj metodologiji istraživanja i implementaciji suvremenih tehnologija kako bismo stigli istražiti i predstaviti otočku baštinu prije nego što je suvremena kretanja u potpunosti negiraju.

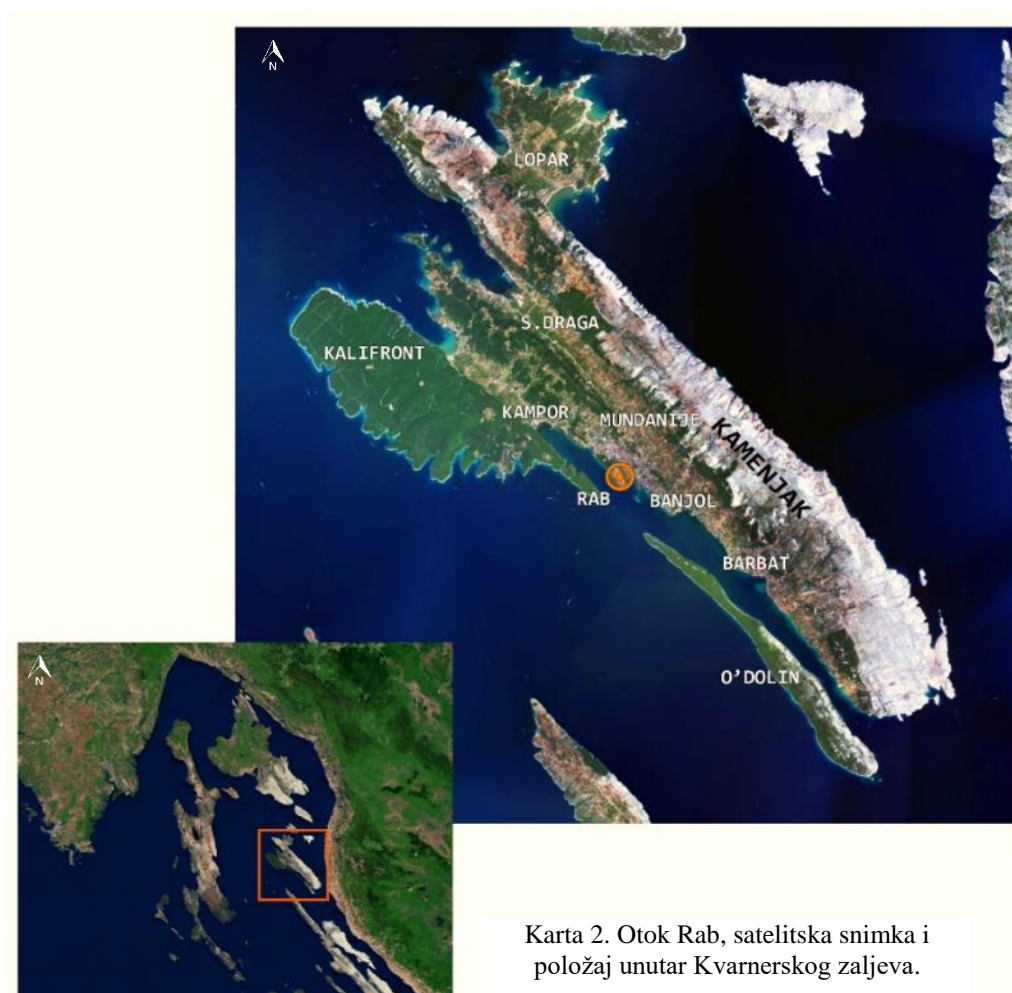
8.1. Popis karata

- Karta 1** Otok Rab, područje istraživanja. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga: Google Earth.
- Karta 2** Otok Rab, satelitska snimka i položaj unutar Kvarnerskog zaljeva. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga: Google Earth.
- Karta 3** Rimski lokaliteti. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga: Google Earth.
- Karta 4** Prikaz povijesne prometnice. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga: HAB 2.
- Karta 5** Kasnoantički lokaliteti. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga: DOF 2011.
- Karta 6** Benediktinski samostani u ruralnom krajoliku. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga: DOF 2011.
- Karta 7** Inventar romaničkih sakralnih spomenika. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga: DOF 2011.
- Karta 8** Padove. Usporedni prikaz. Kartografske podloge HAB 2, KAT, DOF 2011.
- Karta 9** Inventar spomeničke baštine područja Mundanije, Banjol, Barbat. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga DOF 2011.

8.2. Table s kartama

Karta 1. Područje istraživanja.

Karta 2. Otok Rab, satelitska snimka i položaj unutar Kvarnerskog zaljeva.

Karta 3. Prikaz rimskih lokaliteta.

Karta 4. Prikaz povijesne prometnice.

Karta 5. Kasnoantički lokaliteti.

Karta 6. Benediktinski samostani u ruralnom krajoliku.

Karta 7. Inventar romaničkih sakralnih spomenika.

Karta 8. Usporedni prikaz, uvale Padova. Kartografske podloge HAB 2, KAT, DOF 2011.

Karta 9. Inventar spomeničke baštine područja Mundanije, Banjol, Barbat. Izradio Ivor Kranjec. Kart. podloga DOF 2011.

8.3. Popis ilustracija

- Slika 1-2** Usporedba ortofoto snimaka iz 1968. i 2011: stanje izgrađenosti oko crkve sv. Stjepana u Barbatu. Podloga DOF 1968., DOF 2011.
- Slika 3** Jasna vizualna komunikacija na prijelazu stoljeća. Razglednica s prikazom pogleda s područja Vrsi na grad Rab.
- Slika 4** Suvremena izgradnja uz prometnicu poništila je povijesnu vizualnu komunikaciju lokaliteta sv. Anastazije s gradskim središtem. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 5** 3D model otoka. Pogled s juga prema sjeveru. Izvor: Google Earth.
- Slika 6** Gradina Košljen. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 7** Kaštelina, Kampor. Arhitektonski snimak. Usp. Jurković et al. 2012: 4.
- Slika 8** Pogled na uvalu Banjol s utvrde sv. Kuzme i Damjana. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 9a** Ulomak kamene skulpture s motivom ribe iz Banjola. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 9b** Ostaci arhitektonskih elemenata u polju iznad sv. Lovre u Banjolu. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 10** Lokalitet Valmartina. A) ortofoto snimka 2011.; B) ortofoto snimka 1968; C) tlocrt prema Čaušević - Bully, Bully 2015b; D) polukružni potez zida, stanje lipanj 2017. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 11a** Kaplak, ostaci zidane strukture ispod suhozida. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 11b** Ulomci *dolia*. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 12** Brončani dječak s dupinom iz Banjola. Usp. Domijan 2007: 45.
- Slika 13a-b** Barbatski cipusi. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 14** Rimska nadgrobna stela s lokaliteta sv. Anastazija. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 15** Put iz Mundanija u Rab. Detalj austrijske karte (HAB 2).

- Slika 16a** Utvrda sv. Kuzme i Damjana prema revijijskom istraživanju. Usp. Jurković, Turković 2012: 18.
- Slika 16b** Potez sjevernog bedema s kontraforima. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 17a-c** Crkva sv. Kuzme i Damjana. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 18a-c** Crkva sv. Stjepana u Barbatu sa izloženim sarkofagom. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 19a-c** Arheološki lokalitet sv. Lovro: istraživanje svetišta dviju faza; tlocrt dviju faza gradnje (Usp. Brogiolo et al. 2017: 671); istraživanje perimetralnih zidina prve faze. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 20** Lokalitet sv. Lovro u prostoru prije suvremene izgradnje. Podloga DOF 1968.
- Slika 21a** Kasnoantički kapitel iskorišten kao spolija u ramenu apside druge faze crkve. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 21b** Izvađen i očišćen kapitel. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 22a** Ulomak kapitela oltarne ograde od prokoneškog mramora. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 22b** Ulomak pilastra od prokoneškog mramora. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 23a** Mramorni ulomak. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 23b** Ulomak pluteja pronađen u obližnjoj kući. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 24** Masovni ukop uz apsidu mlađe crkve. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 25** Skica pluteja iz sv. Lucije u Banjolu. Usp. Sabljar, Tekla III: 39.
- Slika 26** Crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi, zapadno pročelje. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 27a-b** Crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi. Strateški značaj za središnju otočnu udolinu. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 28a-b** Crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi: tlocrt (Usp. Jakšić, N. (1983) Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji. Starohrvatska prosvjeta III.13, str. 203–215.) i pogled prema svetištu. Fotografirao Ivor Kranjec.

- Slika 29** Sjeverni zid starijeg dijela groblja uz sv. Stjepana u Barbatu. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 30** Crkva sv. Stjepana na prikazu talijanskog katastra (KAT).
- Slika 31** Prikaz Komrčara, Male i Vele Kokošice, Palita i Vrsa na talijanskom katastru iz 19. st. (KAT).
- Slika 32** Nova crkva sv. Ilije.
- Slika 33** Pogled na Mundanije. U daljini se nazire crkva sv. Mateja te brdo sv. Ilije. Fotografirao Ranko Starac.
- Slika 34** Pogled na hrbat sv. Anastazije. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 35** Prikaz povijesnih putova na karti iz 19. st. (HAB 2).
- Slika 36** Komparativno proučavanje kartografskih izvora: HAB 2, KAT, DOF 1968.
- Slika 37** Lokalitet Plaj. Stari put uz terase na kojima se skrivaju ostaci strukture. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 38** Ostaci sv. Marka u Markovoj Dragi. Fotografirala Ana Konestra. Usp. Lipovac Vrkljan, Konestra 2015: 130.
- Slika 39a-b** Sv. Luka u kampu Padova III. prije (lijevo) i poslije (desno) zahvata. Usp. Barić 2007.
- Slika 39c** Strateški položaj crkve sv. Luke u prostoru. Izvor: turistički prospekt u izdanju Valamara.
- Slika 40a-b** Ostaci sv. Lucije u Banjolu. Usp. Barić 2007: 240.
- Slika 41a-b** Crkva sv. Magdalene u Banjolu. Fotografirao Ivor Kranjec.
- Slika 42** Ostaci sv. Ivana na Ivancu u Barbatu. Izvor: Google Street View.
- Slika 43** Ostaci sv. Marije na Barbatu. Usp. Barić 2007: 248.

8.4. Table s ilustracijama

Slika 1-2. Usporedba ortofoto snimaka iz 1968. (lijevo) i 2011. (desno): stanje izgrađenosti oko crkve sv. Stjepana u Barbatu.

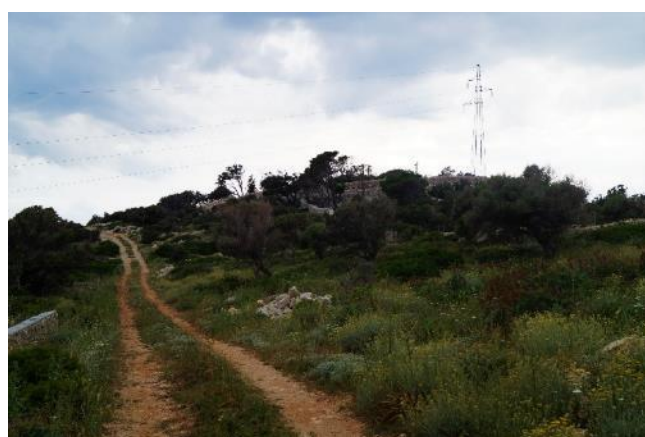
Slika 3. Jasna vizualna komunikacija na prijelazu stoljeća.
Razglednica s prikazom pogleda s područja Vrši na grad Rab.

Slika 4. Suvremena izgradnja uz prometnicu poništila je povijesnu vizualnu komunikaciju lokaliteta sv. Anastazije s gradskim središtem.

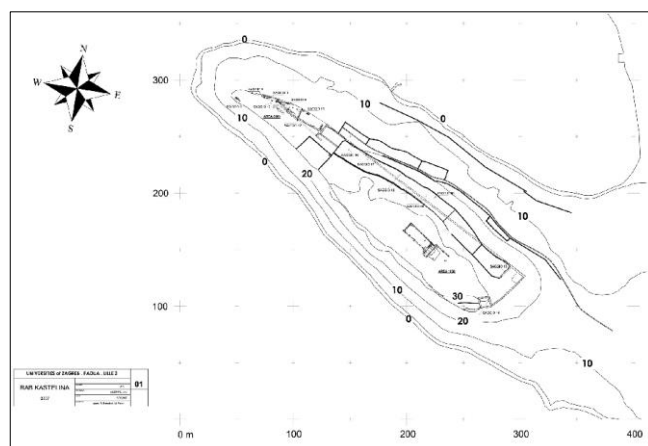

Slika 5. 3D model otoka. Pogled s juga prema sjeveru.

Slika 6. Gradina Košljen.

Slika 7. Kaštelina, Kampor. Arhitektonski snimak.

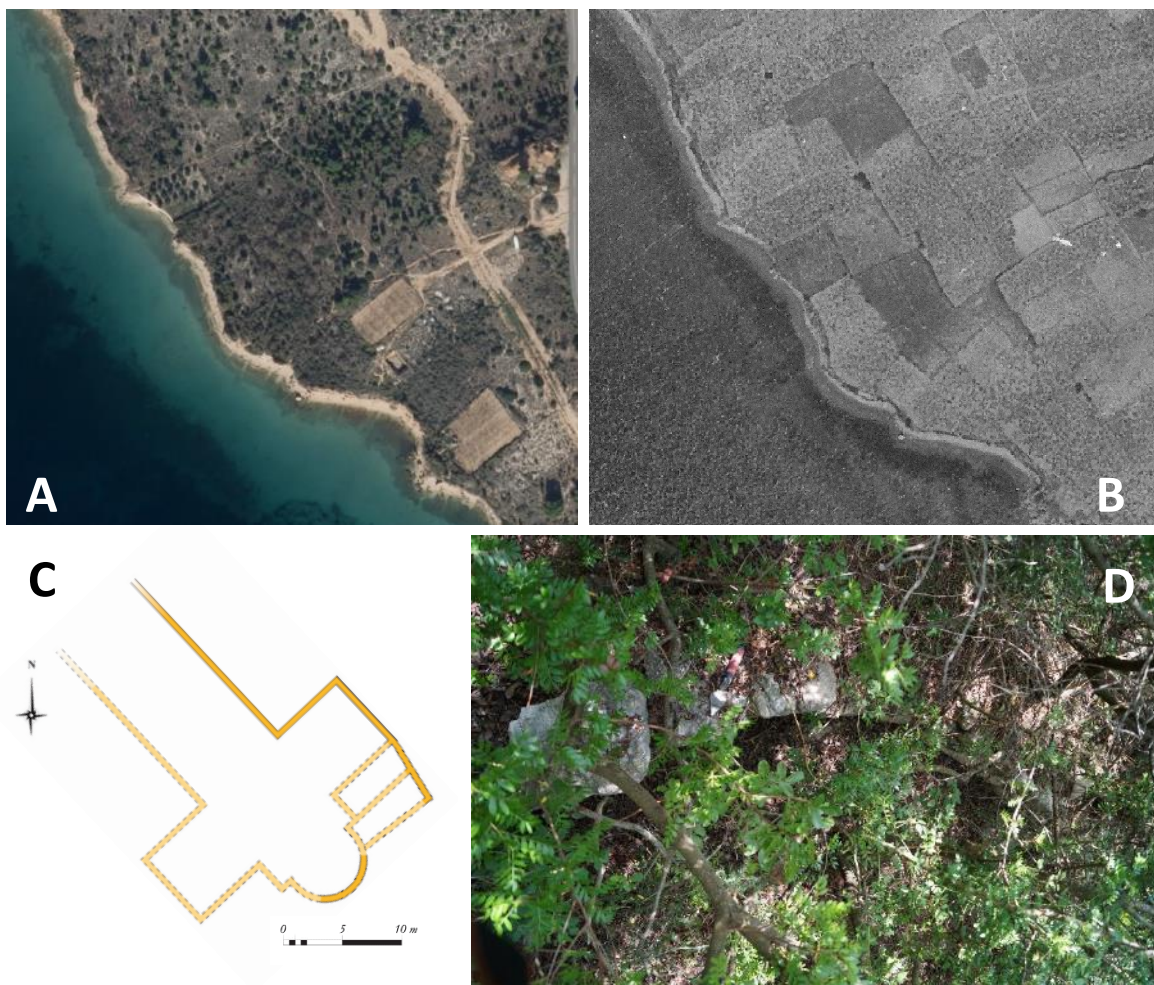
Slika 8. Pogled na uvalu Banjol s utvrde sv. Kuzme i Damjana.

Slika 9a (lijevo). Ulomak kamene skulpture s motivom ribe iz Banjola.

Slika 9b (desno). Ostaci arhitektonskih elemenata u polju iznad sv. Lovre u Banjolu.

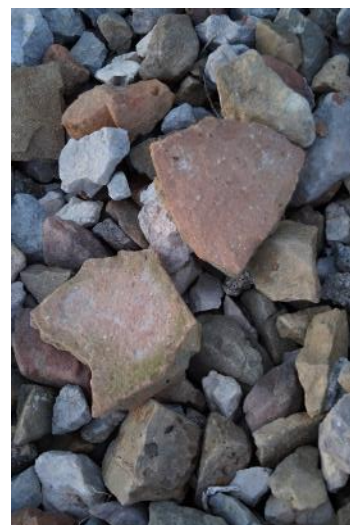

Slika 10. Lokalitet Valmartina.

A) ortofoto snimka 2011.; B) ortofoto snimka 1968; C) tlocrt prema Čaušević - Bully, Bully 2015b;
D) polukružni potez zida, stanje lipanj 2017.

Slika 11a. Kaplak, ostaci zidane strukture ispod suhozida.

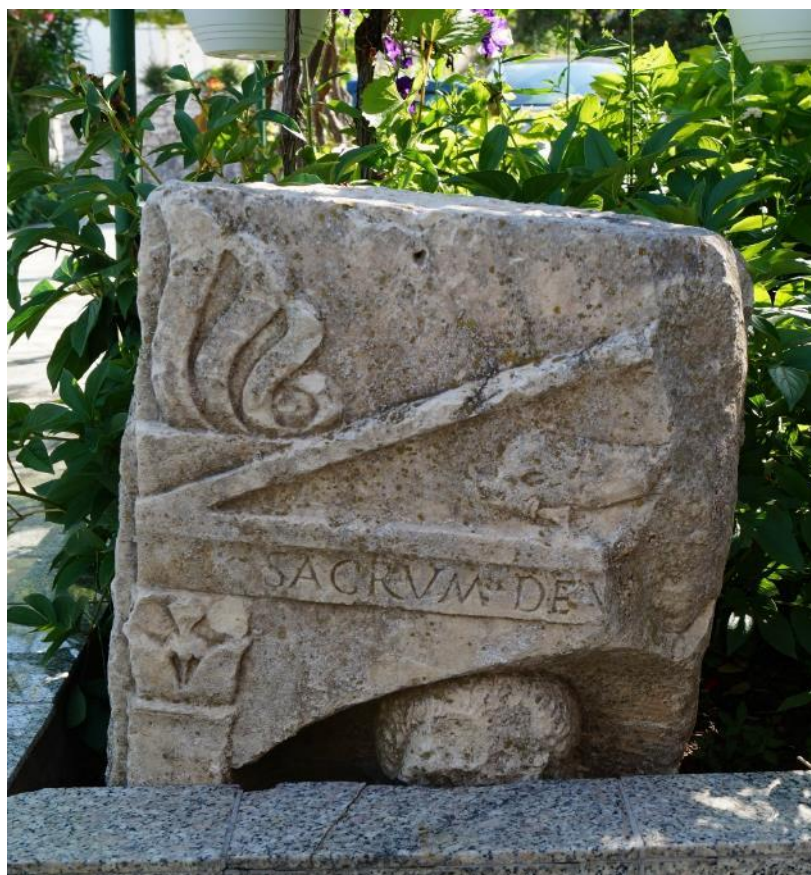
Slika 11b. Ulomci dolia.

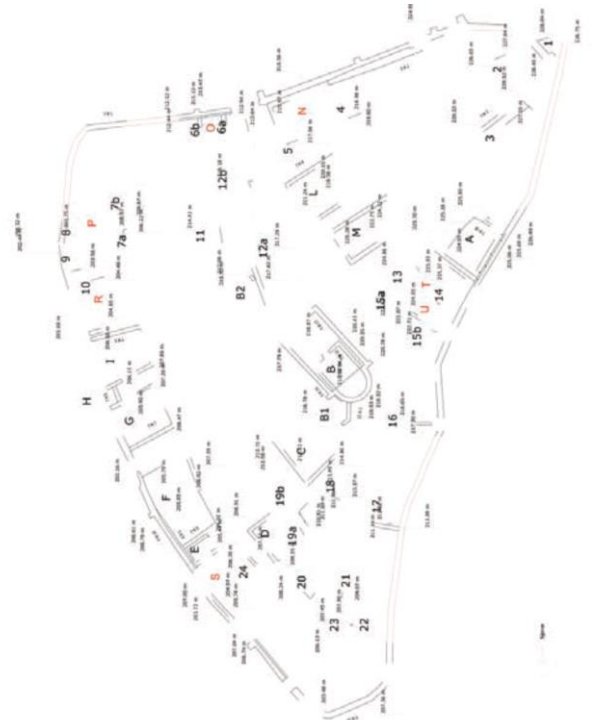
Slika 12. Brončani dječak s dupinom
iz Banjola.

Slika 13a-b. Barbatski cipusi.

Slika 14. Rimska nadgrobna stela s lokaliteta sv. Anastazija.

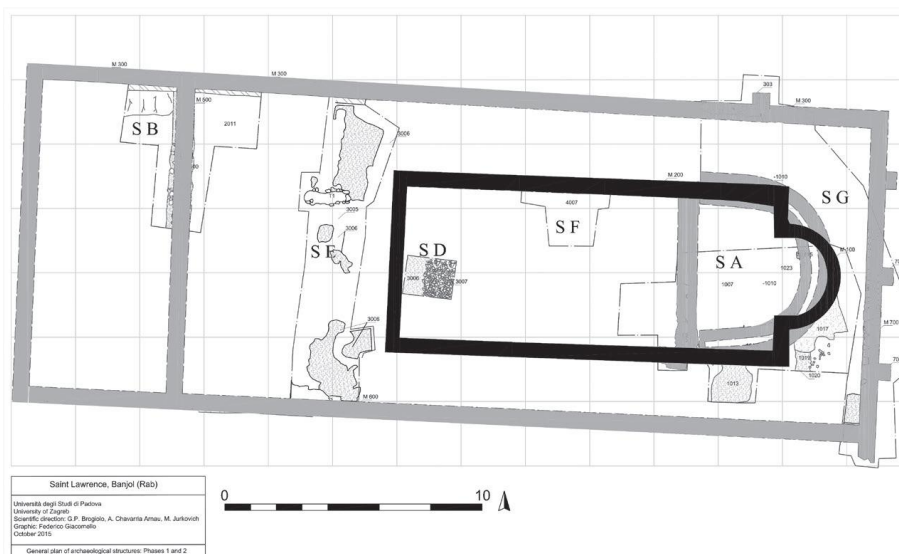

Slika17a-c. Crkva sv. Kuzme i Damjana.

Slika 18a-c. Crkva sv. Stjepana u Barbatu sa izloženim sarkofagom.

Slika 19a-c. Arheološki lokalitet sv. Lovro: istraživanje svetišta dviju faza;
tlocrt dviju faza gradnje; istraživanje perimetralnih zidina prve faze.

Slika 20. Lokalitet sv. Lovro u prostoru prije suvremene izgradnje.

Slika 21a. Kasnoantički kapitel iskorišten kao spolija u ramenu apside druge faze crkve.

Slika 21b. Izvađen i očišćen kapitel.

Slika 22a. Ulomak kapitela oltarne ograde od prokoneškog mramora.

Slika 22b. Ulomak pilastra od prokoneškog mramora.

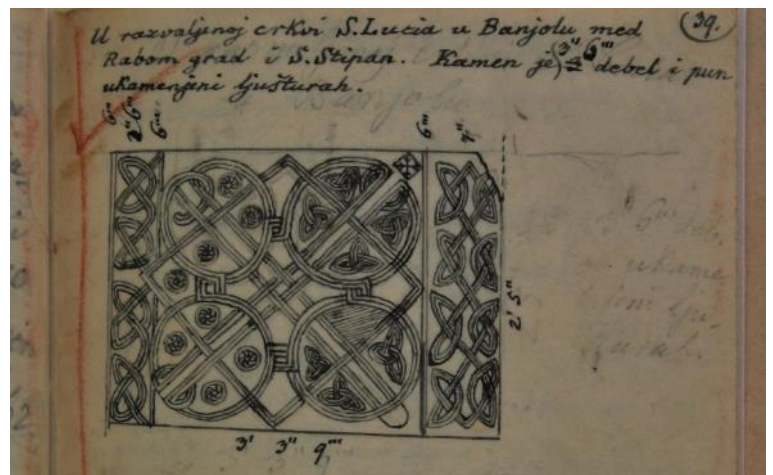
Slika 23a. Mramorni ulomak.

Slika 23b. Ulomak pluteja pronađen u obližnjoj kući.

Slika 24. Masovni ukop uz apsidu mlade crkve.

Slika 25. Skica pluteja iz sv. Lucije u Banjolu.

Slika 26. Crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi, zapadno pročelje.

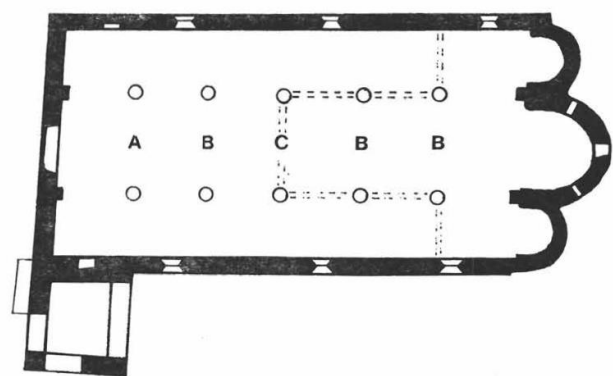
KRANJEC 2017

KRANJEC 2017

Slika 27 a-b. Crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi. Strateški značaj za središnju otočnu udolinu.

Sv. Petar u Draz. Crtkano je označena rekonstrukcija kora bazilike. A — kapitel *acanthus spinosa*, B — palmetni kapitel, C — korintski akantusov kapitel

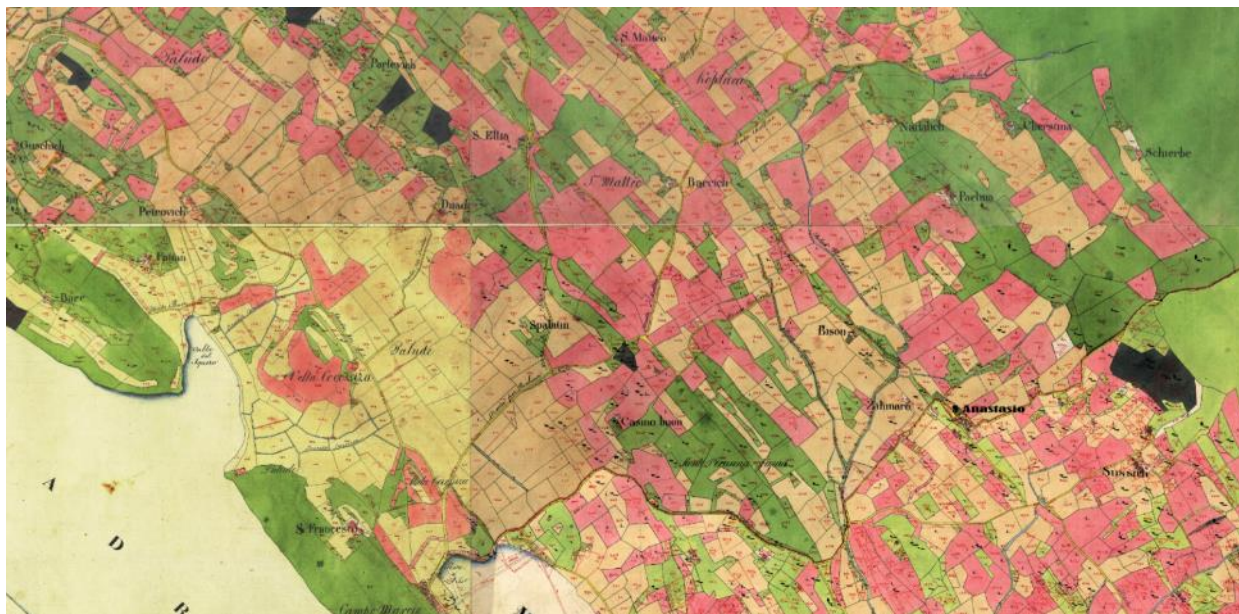
Slika 28 a-b. Crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi: tlocrt i pogled prema svetištu.

Slika 29. Sjeverni zid starijeg dijela groblja uz sv. Stjepana u Barbatu.

Slika 30. Crkva sv. Stjepana na prikazu talijanskog katastra

Slika 31. Prikaz Komrčara, Male i Vele Kokošice, Palita i Vrsa na talijanskom katastru iz 19. st.

Slika 32. Nova crkva sv. Ilije.

Slika 33. Pogled na Mundanije. U daljini se nazire crkva sv. Mateja te brdo sv. Ilije.

Slika 34. Pogled na hrbat sv. Anastazije.

Slika 35. Prikaz povijesnih putova na karti iz 19. st.

Slika 36. Komparativno proučavanje kartografskih izvora: HAB 2, KAT, DOF 1968.

Slika 37. Lokalitet Plaj. Stari put uz terase na kojima se skrivaju ostaci strukture.

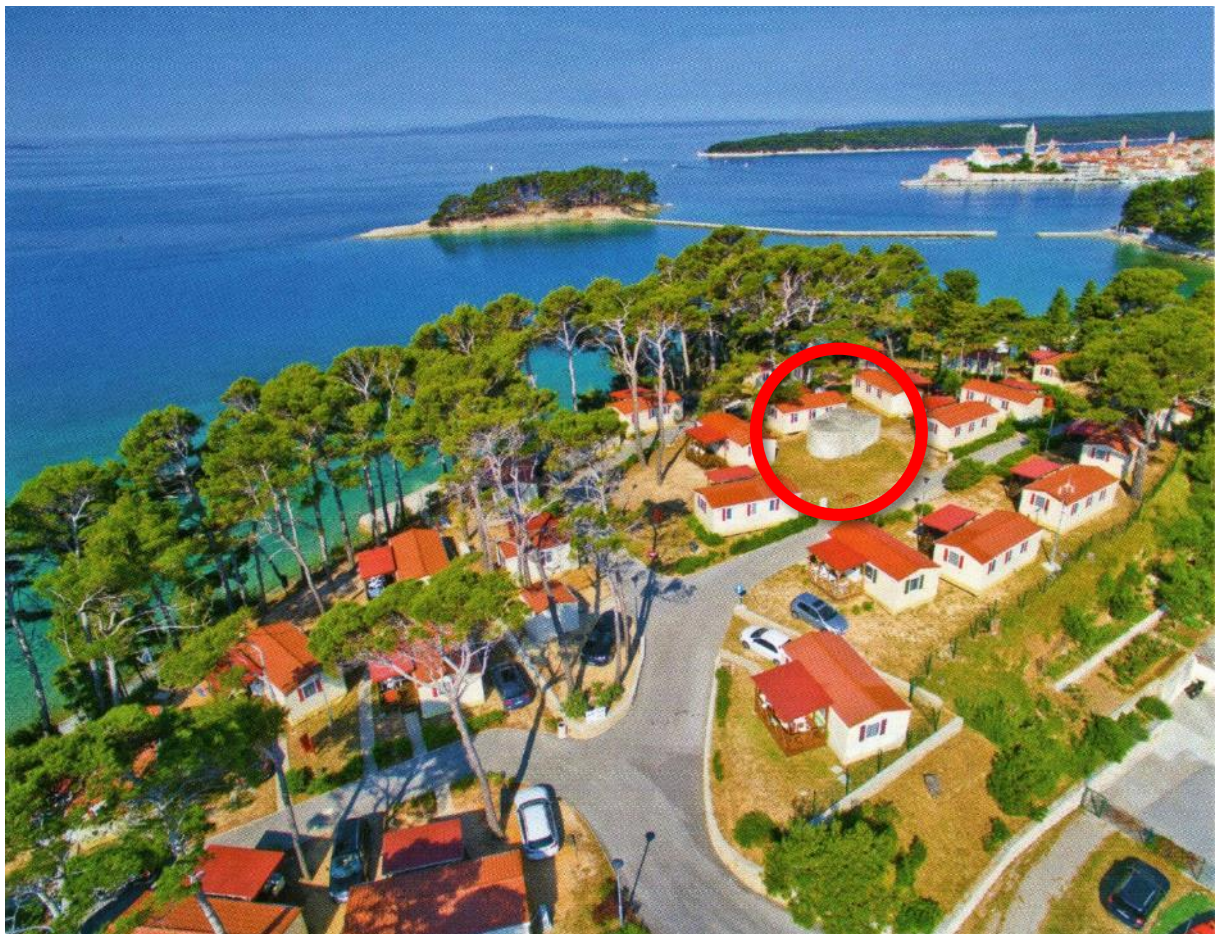

Slika 38. Ostaci sv. Marka u Markovoj Dragi.

Slika 39a-b. Sv. Luka u kampu Padova III prije (lijevo) i poslije (desno) zahvata.

Slika 39c. Strateški položaj crkve sv. Luke u prostoru.

Slika 40. Ostaci sv. Lucije u Banjolu.

Slika 41. Crkva sv. Magdalene u Banjolu..

Slika 42. Ostaci sv. Ivana na Ivancu u Barbatu.

Slika 43. Ostaci sv. Marije na Barbatu.

9. Bibliografija

1. Anđelko Badurina, »Bizantska utvrda na otočiću Palacol«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 7 (1982.), str. 171-177.
2. Anđelko Badurina, »Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16 (1992.), str. 7-9.
3. Ivo Barić, *Rapska baština*, Rijeka: Adamić, 2007.
4. Ivan Basić, »Prilog datiranju zlatnog enkolpija iz Barbata na Rabu«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Robert Lončarić, Zagreb: Denona, 2012., str. 427-442.
5. Šime Batović, »Prapovijesni ostaci na otoku Rabu«, u: *Rapski zbornik: zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. g.*, (ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 147-166.
6. Vlasta Begović - Dvoržak, »Raskoš rimskih ladanjskih vila - terme rezidencijalnog kompleksa na Brijunima«, u: *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 30-31 (1998.), str. 47-68.
7. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Villae rusticae na brijunskom otočju«, u: *Opuscula archaeologica* 23-24 (1999.), str. 425-439.
8. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku«, u: *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* 18 (2001.), str. 157-172.
9. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19 (2002.), str. 113-190.
10. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20 (2003.), str. 95-112.
11. Gian Pietro Brogiolo, Alexandra Chavarria Arnau, »Chiese, territorio e dinamiche del popolamento nelle campagne tra Tardoantico e Altomedioevo«, u: *Hortus Artium Medievalium* 14 (2008.), str. 7-29.

12. Gian Pietro Brogiolo, Alexandra Chavarría Arnau, Federico Giacomello, Miljenko Jurković, Goran Bilogrivić, »The Late Antique Church of St Lawrence, Banjol (Island of Rab, Croatia) - Results of the First Two Archaeological Campaigns (2015-2016)«, u: *Hortus Artium Medievalium* 23/2 (2016.), str. 666-673.
13. Vladislav Brusić, *Otok Rab*, Rab: Franjevački samostan sv. Eufemije, 1926.
14. Zdenko Brusić, »Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13 (1988.), str. 111-119.
15. Neven Budak, »Neki elementi demografsko-ekonomskog razvoja i prostorne organizacije otoka Raba od XI. do kraja XIII. stoljeća«, u: *Rapski zbornik: zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. g.*, (ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 193-198.
16. Neven Budak, »Urban Development of Rab: a Hypothesis«, u: *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006.), str. 123-135.
17. Nenad Cambi, »Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu«, u: *Rapski zbornik: zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. g.*, (ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 175-182.
18. Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.
19. Alexandra Chavarría Arnau, »Changes in Scale in the Italian Countryside From Late Antiquity to the Early Middle Ages«, u: Julio Escalona, Andrew Reynolds, *Scale and Scale Changes in the Early Middle Ages: Exploring Landscape, Local Society and the World Beyond*, Turnhout: Brepols, 2011., str. 121-132.
20. Pascale Chevalier, »Les installations liturgiques des églises d'Istrie du Ve au VIIe siècle«, u: *Hortus Artium Medievalium* 5 (1999.), str. 105-117.
21. Giuseppe Cuscito, »L'arredo liturgico nelle basiliche paleocristiane della „Venetia“ orientale«, u: *Hortus Artium Medievalium* 5 (1999.), str. 87-105.
22. Morana Čaušević, »Les cités antiques des îles du Kvarner dans l'Antiquité tardive: Curicus, Fulfinum at Apsorus«, u: *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006.), str. 19-41.

23. Morana Čaušević - Bully, Sébastien Bully, Mia Rizner, »Sveti Martin na Rabu (Vamartina, Valmartin)«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012.), str. 529-530.
24. Morana Čaušević - Bully, Sébastien Bully, »Equisse d'un paysage monastique insulaire dans le nord de l'Adriatique: l'archipel du Kvarner (Croatie)«, u: *Hortus Artium Medievalium* 19 (2013.), str. 167-182.
25. Morana Čaušević - Bully, Sébastien Bully, »Redovništvo na kvarnerskim otocima od 5. do 11. stoljeća: nova arheološka istraživanja lokaliteta Sv. Petar kod Ilovika i Martinščica na Punta Križi«, u: *Istraživanja na otocima. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 30 (2015.a), str. 77-104.
26. Morana Čaušević - Bully, Sébastien Bully, »Organisation et architecture des sites ecclésiiaux paléochrétiens del'archipel du Kvarner (Croatie) - nouvelles pistes. AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.«, u: *Scripta Antiqua* 79 (2015.b), str. 247-272.
27. Morana Čaušević - Bully, Ivan Valent, »Municipium Flavium Fulfinum: dijakroniska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 32 (2015.), str. 111-146.
28. Damir Demonja, »Istarske romaničke jednobrodne crkve s istaknutim apsidama«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 23 (1999.), str. 17-32.
29. Miljenko Domijan, »Ostaci utvrde sv. Damjana u Barbatu na otoku Rabu«, u: *Diadora* 14 (1992.), str. 325-344.
30. Miljenko Domijan, *Rab: Città d' Arte*, Zagreb: Barbat, 2007.
31. Ivo Fadić, »Liburnski nadgrobni spomenici (liburnski cipusi) osobitih svojstava«, u: *Diadora* 14 (1992.), str. 83-108.
32. Grga Frangeš, »Rapski zagoni - višeprostrorni suhozidni objekti za razvrstavanje ovaca« u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Robert Lončarić, Zagreb: Denona, 2012., str. 359-363.
33. Miroslav Glavičić, »Nadgrobni spomenik obitelji *Baebius* iz Arbe«, u: *Senjski zbornik* 30 (2003.), str. 83-96.

34. Ivo Goldstein, »Byzantium on the Adriatic from 550 till 800«, u: *Hortus Artium Medievalium* 4 (2005.), str. 7-14.
35. Mirja Jarak, »Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III - 37 (2010.), str. 77-109.
36. Jasna Jeličić - Radonić, »Altar Types in Early Christian Churches in the Province of Dalmatia«, u: *Hortus Artium Medievalium* 11, (2005.), str. 19-28.
37. Mario Jurišić, »Arheološki nalazi u podmorju Krka, Raba, Paga i Hrvatskog primorja«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13 (1988.), str. 103-110.
38. Miljenko Jurković, »Prilog istraživanju predromanike na otocima gornjeg Jadrana«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13 (1988.), str. 121-128.
39. Miljenko Jurković, *Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet u Sveučilišta u Zagrebu, 1990.
40. Miljenko Jurković, »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 20 (1992.), str. 191-213.
41. Miljenko Jurković, »Monasteri insulari dell'archipelago del Quarnero dell'XI e del XII secolo«, u: *Hortus Artium Medievalium* 19 (2013.), str. 205-217.
42. Miljenko Jurković, Gian Pietro Brogiolo, Tin Turković, Alexandra Chavarría Arnau, Iva Marić, »Kaštelina na otoku Rabu - od rimske vile do ranobizantske utvrde«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Robert Lončarić, Zagreb: Denona, 2012., str. 1-14.
43. Miljenko Jurković, Tin Turković, »Utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu - revizijska istraživanja«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Robert Lončarić, Zagreb: Denona, 2012., str. 15-36.
44. Marija Kolega, »Dvije rimske stele arhitektonskog tipa s otoka Krka«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13 (1988.), str. 45-50.

45. Goranka Lipovac Vrkljan, Bartul Šiljeg, Ivana Ožanić Roguljić, Ana Konestra, Iva Kostešić, Nera Šegvić, »Projekt Arheološka topografija otoka Raba: rezultati terenskog pregleda poluotoka Lopara u 2013. godini«, u: *Annales Instituti Archaeologici* 10 (2014.), str. 202-208.
46. Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra, »Projekt Arheološka topografija otoka Raba - rezultati terenskog pregleda na području grada Raba u 2014. godini i izložba Arheološka topografija: putovanje kroz prošlost Lopara«, u: *Annales Instituti Archaeologici* 11 (2015.), str. 128-132.
47. Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra, Irena Radić Rossi, »Rezultati aktivnosti projekta Arheološka topografija otoka Raba u 2015. g.: terenski pregledi, obrada arheološke građe, popularizacija znanosti«, u: *Annales Instituti Archaeologici* 12 (2016.), str. 201-205.
48. Yuri Alessandro Marano, »La circolazione del marmo nell'Adriatico durante la tarda Antichità«, u: *Hortus Artium Medievalium* 22 (2016.), str. 166-177.
49. Dražen Maršić, »Ugradbeni nadgrobni reljefi Arbe«, u: *Istraživanja na otocima. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 30 (2015.), str. 19-29.
50. Ivan Matejčić, *Građevni razvoj katedrale u Poreču*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.
51. Tea Mayhew, »Rapska komuna u vizitaciji Agostina Valiera 1579. godine«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Robert Lončarić, Zagreb: Denona, 2012., str. 117-127.
52. Ivan Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb: Hrvatsko društvo za ceste - Via Vita, 2010.
53. Dušan Mlacović, *Građani i plemići. Pad i uspon rapskoga plemstva*, Zagreb: Leykam International, 2008.
54. Sunčica Mustač, »Ambo From the Church of St Michael at Banjole Near Peroj, Istria«, u: *Hortus Artium Medievalium* 15 (2009.), str. 417-431.
55. Branka Nedved, »Felix Arba«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13 (1988.), str. 29-44.

56. Branka Nedved, *Felix Arba*, Rab: SIZ za kulturu općine Rab i Arheološki muzej Zadar, 1990.
57. Nino Novak, »Le cœur de l'église paléochrétienne de Mirine près d'Omišalj sur L'Île de Krk«, u: *Hortus Artium Medievalium* 5 (1999.), str. 119-131.
58. Zrinka Novak, »Crkvene prilike u Rapskoj biskupiji u 16. stoljeću« u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Robert Lončarić, Zagreb: Denona, 2012., str. 157-171.
59. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj. Sv. II - Benediktinci u Dalmaciji*, Split: Benediktinski priorat – TKON, 1964.
60. Gordana Rafajlović-Dragović, Ranko Starac, Gordana Uroda, *Kulturno-povijesna baština Primorsko-goranske županije: graditeljska baština*, Rijeka: Primorsko-goranska županija; Županijski zavod za održivi razvoj i prostorno planiranje, 2005.
61. Željko Rapanić, »Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 15 (1985.), str. 7-30.
62. Željko Rapanić, »Ambienti rurali della Croazia medievale: schizzo del problema«, u: *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997.), str. 125-130.
63. Mia Rizner, »Arheološka topografija otoka Raba«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Robert Lončarić, Zagreb: Denona, 2012., str., str. 37-42.
64. Magdalena Skoblar, »Prilog proučavanju ranosrednjovne skulpture na otoku Krku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/33 (2006.), str. 59-89.
65. Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
66. Bartul Šiljeg, *Vojna arhitektura Justinijanovog doba na sjevernom hrvatskom primorju*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2001.
67. Petar Šimunović, »Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, Rabu i Pagu«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu, Pagu i u Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13 (1988.), str. 135-144.
68. Željko Tomičić, »Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima«, u: *Prilozi Inst. za arheologiju u Zagrebu* 5/6 (1989.), str. 29-53.

69. Trpimir Vedriš, »Štovanje sv. Anastazije u Sirmiju, Carigradu i Rimu u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku«, u: *Diadora* 22 (2007.), str. 191-215.
70. Marin Zaninović, »Villae rusticae u pejzažu otoka i obale antičke Dalmacije«, u: *Histria Antiqua* 1 (1995.), str. 86-96.
71. Maja Zeman, *Transformacije rimskih „vila“ na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

Neobjavljeni izvori:

1. Odorik Badurina, *Velika kamporska kronika*, sv. I-V, rukopisne knjige u posjedu samostana sv. Eufemije u Kamporu, Rab.
2. Mijat Sabljarić, *Putne bilješke*, sv. III - Rab, rukopis u posjedu planoteke Ministarstva kulture Republike Hrvatske i Uprave za zaštitu kulturne baštine.

Kartografski izvori:

1. (KAT) Planovi prve službene premjere bivše pokrajine Dalmacije, 1824. - 1828. Državni arhiv u Splitu.

Provincia Dalmata. Circolo di Zara. Comune N^{ro} 1: Arbe.

Provincia Dalmata. Circolo di Zara. Comune N^{ro} 5: Bagnol.

Provincia Dalmata. Circolo di Zara. Comune N^{ro} 7: Barbato.
2. (HAB 2) The Second Military Survey of the Habsburg Empire, 1806. - 1869. Österreichisches Staatsarchiv - Arcanum. Dostupno na Mapire.eu (URL: <http://www.mapire.eu/en/map/secondsurvey/>).
3. (HAB 3) The Third Military Survey of the Habsburg Empire, 1869. - 1887. Österreichisches Staatsarchiv - Arcanum. Dostupno na Mapire.eu (URL: http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/).
4. (TK25) Topografske karte TK25 (1:25000), 1997. Državna geodetska uprava Republike Hrvatske.

List 418-1-4 Supetarska Draga.

List 418-2-3 Rab.

List 418-4-1 Barbat.
5. (DOF 1968) Digitalna ortofoto karta Republike Hrvatske, 1968. Državna geodetska uprava Republike Hrvatske - Informacijski sustav prostornoga uređenja, MGIPU RH.
6. (HOK) Hrvatska osnovna karta (1:5000). Državna geodetska uprava Republike Hrvatske.
7. (DOF 2011) Digitalna ortofoto karta Republike Hrvatske, 2011. Državna geodetska uprava Republike Hrvatske.

10. Summary

This paper presents the changes and the development of the historic landscape of the central part of Rab island in the Kvarner bay, Croatia (specifically Mundanije, Barbat and Banjol areas) from Antiquity to the late Romanesque period. Changes in the landscape have been influenced by numerous factors: geographical characteristics of terrain, local customs and traditions, the relation between a single urban centre and the rural scenery as well as other social, political and artistic trends on the island and beyond. The results of field surveys, the analysis of the historical monuments and the use of scientific literature and historical sources have been used in order to present a corpus of the monuments of the aforementioned area, along with an insight into their functioning in the historic landscape of the island. The paper aims to unite two different, yet complementary approaches: an effort is made in order to illustrate both local historical, cultural and social context of the monuments and their importance in the wider european context. The latest intensive construction on the island that threatens the heritage emphasizes the necessity of its revalorization in modern society in such a way it would be preserved both in Rab's landscape and in our collective conciousness.